

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De nieuwe marxistische staatstheorie: (her-)ontdekking van de grenzen van een structureel-functionalistisch paradigma

Koch, K.

Citation

Koch, K. (1979). De nieuwe marxistische staatstheorie: (her-)ontdekking van de grenzen van een structureel-functionalistisch paradigma. *Acta Politica*, 14: 1979(1), 3-70. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3451955>

Version: Publisher's Version
License: [Leiden University Non-exclusive license](#)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3451955>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

De nieuwe marxistische staatstheorie: (her)ontdekking van de grenzen van een structureel-functionalistisch paradigma

door K. Koch

1. Inleiding

1.1 'En die stroom rijst al meer en meer'

Sinds het einde van de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig is er een overvloedige stroom publikaties tot stand gebracht door auteurs, die preten-deren via hun geschriften een bijdrage te leveren tot de ontwikkeling van een *materialistische* of *marxistische* staatstheorie — de onderscheiden termen worden zonder onderscheid door elkaar gebruikt.¹

Aan deze opleving van de belangstelling voor theorieën van de staat ligt een groot aantal redenen ten grondslag. De aan het eind van de jaren zestig ingezette en sindsdien voortdurende economische depressie maakt de vraag naar de economische sturingscapaciteit van de staat, op de achtergrond ge-raakt door de na-oorlogse successen, weer actueel.

Ook het steeds groeiend deel van het nationale product, dat via of door het overheidsapparaat besteed wordt, het toenemend aantal economische func-ties en verantwoordelijkheden, dat de overheid zich zelf toeschrijft en toege-schoven krijgt, en de moeilijkheden, waarin de overheidsfinanciën daardoor gaandeweg geraken, nopen tot een hernieuwde belangstelling voor rol en ka-rakter van de staat (vgl. Altvater, 1972, p. 1; Benthem van den Bergh, 1977, p. 2; Esser, 1975, p. 11; O'Connor, 1973).

De voortschrijdende (Europese) economische integratie en de groei van het belang van en de belangstelling voor de multinationale ondernemingen doen dat eveneens (Martinelli and Somaini, 1973; Murray, (1971), 1975; Fennema, 1975).

De toenemende greep van de staat ook op niet-economische sectoren van het maatschappelijk leven, niet in het minst in de hand gewerkt door het beeld van '... Allzuständigkeit ... dass staatliche Politik von sich selbst erzeugt ...' (Offe, 1976a, p. 94), stimuleert evenzeer de aandacht.

Daarnaast geeft de politieke situatie er aanleiding toe: na de mislukking van de studentenbeweging en na de toetreding van de SPD tot de regering van de Bondsrepubliek herleefde daar bijvoorbeeld het zo geheten reformisme de-

bat: zijn socialistische hervormingen tot stand te brengen via de beheersing van het staatsapparaat? (vgl. Holloway and Picciotto, 1978, p. 2).

De ontwikkeling van politieke systemen en staatsapparaten in westerse landen (verschuiving van het zwaartepunt van de legislatieve naar de executieve; functie-verlies en -verandering van het parlement; tendenzen naar een 'autoritaire rechtstaat' (vgl. Agnoli, 1968) stelt evenzeer het belang van een bevredigende theorie van de staat in het licht.

Tenslotte is er dan de in de jaren zestig algemeen opgeleefde belangstelling voor marxistische theorie, waaruit al snel bleek, dat een marxistische staats-theorie, waarmee opgemelde problemen behandeld zouden kunnen worden, niet voor handen was — het vermaarde niet-geschreven vierde deel van het *Kapitaal*.

De ontoereikendheid van de traditionele marxistische conceptie van de staat, zo kernachtig geformuleerd als *de staat als het comité ter behartiging van de gemeenschappelijke belangen van de bourgeoisie*, werd eens te meer onderstreept bij de toepassing er van op de problematiek van de staat in de ontwikkelingslanden (Alavi, 1972) en door de constatering, dat de karaktertrekken van 'kapitalistische' en 'socialistische' staten steeds meer overeenkomsten gingen vertonen (Bentham van den Bergh, 1977, p. 3).

Deze algemeen erkende ontoereikendheid van de marxistische conceptie van de staat, gevoegd bij de polemische tendens, eigen aan het marxisme, die er toe aanzet zich af te zetten tegen de 'burgerlijke' wetenschap om te 'voorkomen dat burgerlijke begrippen van de staat en van de politieke macht haast zonder slag of stoot het terrein van de politieke theorie bezetten' (Poulantzas (1969) 1975, p. 248), heeft dus geleid tot een stortvloed van bijdragen aan de ontwikkeling van een marxistische staats-theorie.

Juist het ontbreken van een staats-theorie bij Marx zal deze belangstelling eens te meer gestimuleerd hebben: doordat hier sprake was (of moest zijn) van een *originele toepassing* van de marxe methode en niet slechts van een weergave en een verduidelijking er van (vgl. Brandes, 1977, p. 8) kon hier de levensvatbaarheid en de superioriteit van de marxistische wetenschapsbeoefening ten opzichte van de 'burgerlijke' aangetoond worden — hetgeen natuurlijk ook op grond van niet strikt wetenschappelijke overwegingen aantrekkelijk was.

1.2 Eclecticisme en polemiek: twee gemeenschappelijke kenmerken

Vrijwel alle bijdragen aan de ontwikkeling van een marxistische staats-theorie schijnen in ieder geval twee (samenhangende) kenmerken gemeen te hebben.

Allereerst baseren alle te behandelen auteurs zich — het zal geen verbazing wekken — uitvoerig op citaten uit Marx en in mindere mate op teksten

van andere marxistische klassieken: voor hen vervullen deze referenties immers een belangrijke functie bij het legitimeren van hun posities en opvattingen (vgl. Tromp, 1977, p. 179).

Juist omdat Marx geen duidelijk herkenbare theorie ontwikkeld heeft, beroepen de auteurs zich bijna noodzakelijkerwijze op verschillende, soms tegenstrijdige tekstgedeelten. Dit verleent het debat tussen hen dikwijls het karakter van een voor de geïnteresseerde, maar 'ongelovige' lezer vruchteloos en daarom uiterst vermoeiend spiegelgevecht: tot een bevredigend resultaat kan een dergelijk debat immers niet gebracht worden, omdat de deelnemers nu eenmaal een verschillend uitgangspunt hebben en dit ook niet willen loslaten.²

Daarnaast — en samenhangend hiermee — wordt het debat gekleurd door de reeds aangeduide politieke aspecten van tactische en strategische aard, die raken aan de onderhavige problematiek:

'Zum einen liegen den Untersuchungen oft bereits feste Strategievorstellungen zugrunde, zum anderen werden aber auch häufig die notwendig noch abstrakten Ergebnisse dieser Diskussion zur Fundierung politische Positionen in den tagespolitische Auseinandersetzungen herangezogen' (Brandes u.a. (Hrsg.), 1977, p. 8; vgl. ook Stuurman, 1978, p. 11).

Dit noopt de deelnemende auteurs alle voorgaande bijdragen op te sommen, te behandelen en als 'onjuist' te verwerpen om vervolgens *ab novo* de eigen opvatting naar voren te brengen en met behulp van wel-gekozen Marx-citaten te rechtvaardigen. Deze eclectische en polemische in plaats van dialectische werkwijze verklaart gedeeltelijk het ook door anderen gesignaleerde gebrek aan cumulatieve theorievorming (vgl. Brandes u.a. (Hrsg.), 1977, p. 7): nauwelijks enig terrein wordt zo zeer gekenmerkt door de aanwezigheid van *aanzetten tot en inleidingen in* als de marxistische staats-theorie.³

1.3 Problemen van een staats-theorie

Het is mijn bedoeling in het navolgende een overzicht van deze literatuur te geven en deze aan een kritische behandeling te onderwerpen. Daarbij gaat het me er zeker niet om om met behulp van een filologische exercitie op basis van de geschriften van Marx vast te stellen, welke auteur wel en welke niet als een 'echte' marxist beschouwd moet worden. Deze titulatuur interesseert mij immers weinig: of iets juist is of niet, of iets een helder inzicht verschaft of niet, wordt nu eenmaal niet bepaald, doordat Marx het ook zo of precies omgekeerd heeft gezegd. Scholastiek en dogmatiek kunnen slechts het resultaat zijn van de opvatting, dat problemen van de twintigste eeuw opgelost kunnen worden door een gedegen studie van het werk van een negentiende eeuwse filo-

soof (vgl. Wolfe, 1974, p. 141-2).

Evenmin is het mijn bedoeling de vraag of een marxistische staatstheorie überhaupt wel mogelijk is te beantwoorden.⁴ Het is mijn bedoeling te onderzoeken, wat — ontdaan van het legitimerende marxistische jargon — de kern van de opvattingen van de behandelde auteurs is, welke bezwaren, beperkingen en voordelen er aan verbonden zijn om aldus vast te stellen in hoeverre zij een bijdrage leveren aan een theorie van staatsvorming, waarvan ik een aantal problemen kort heb geformuleerd in mijn *'Staatsvorming en economische ontwikkeling'*.

Reeds uit de daar gehanteerde conceptie van staatsvorming — de mate van concentratie van maatschappelijke machtsmiddelen in centrale instellingen, van differentiëring en verzelfstandiging van die instellingen en van maatschappelijke regulering, die met behulp van die concentratie van machtsmiddelen wordt afgedwongen — volgt, dat een theorie van staatsvorming voor alles dient te wortelen in een algemenere theorie van maatschappelijke ontwikkeling. Daarbij dient er vanuit gegaan te worden, dat slechts in een betrekkelijk late fase van deze ontwikkeling processen van staatsvorming op gang zijn gekomen. Eerste thema van een staatstheorie dient dan ook te zijn het onderzoek naar de omstandigheden waaronder, de redenen waarom en de mechanismen via welke dit proces op gang komt, gestimuleerd of afgeremd wordt.

De gehanteerde conceptie impliceert eveneens, dat de wijze van optreden van de staat ('de functies, die de staat vervult') nimmer *a priori* is vast te leggen, maar bepaald wordt door de maatschappelijke ontwikkeling. Een tweede thema in een staatstheorie is dan ook te onderzoeken, welke maatschappelijke omstandigheden aanleiding tot welk staatsoptreden geven en — belangrijker — via welke processen en mechanismen dit geschiedt. Een derde thema, afgeleid uit het vorige, is de vraag naar de effectiviteit van het staatsoptreden en naar de invloed er van op de maatschappelijke ontwikkeling.⁵

Het gaat er nu om te onderzoeken op welke wijze deze vragen in de onderhavige literatuur behandeld worden en welke aanzetten tot theorievorming ontwikkeld zijn. Slechts dan is het mogelijk vast te stellen, in hoeverre deze aanzetten tot theorievorming overeenstemmen of verschillen met die uit andere sectoren van dat uitgebreide terrein van de sociale wetenschappen. Slechts wanneer van aanzienlijke verschillen sprake is, kan van een materialistische of marxistische staatstheorie gesproken worden.

1.4 Een polemische en een theoretische stroming

Teneinde de aanzienlijke hoeveelheid literatuur op handzame wijze te presenteren en te beoordelen is het noodzakelijk om volgens een zeker schema te

werk te gaan. Het opgemelde gebrek aan cumulatieve theorievorming sluit de mogelijkheid van een betrekkelijk chronologische weergave van een zich via kritiek en repliek ontwikkelend proces van theorievorming uit. Een behandeling van auteurs in alfabetische volgorde, eventueel ook nog gerangschikt naar nationaliteit en jaartal, is echter weinig aantrekkelijk en zij, die zich met deze problematiek bezig houden, hebben dan ook steeds gezocht naar een geschikt indelingscriterium. Sommigen (b.v. Wolfe, 1974) vonden dit in het onderscheiden op basis van de teksten van Marx, die gebruikt werden (de jonge, 'kritische', nog door de Hegeliaanse kritiek beïnvloede Marx of de latere 'wetenschappelijke' Marx van het *Kapitaal*) — een filologische indeling dus, die verworpen moet worden. Een reconstructie van wat de 'echte' staatstheorie van Marx geweest zou kunnen zijn, wordt hier immers niet nagestreefd.

Anderen (b.v. Gold, Lo and Wright, 1975a, b) combineren deze indeling met een indeling op basis van wat als onderscheidend kenmerk van de weer gegeven theorieën beschouwd kan worden: *instrumentalistisch* (d.w.z. de staat als een orgaan, dat door een netwerk van personele vervlechtingen met en afhankelijkheden van de bourgeoisie als een instrument ter behartiging van haar belangen functioneert) vs *structuralistisch* (wat de staat tot een kapitalistische staat maakt, is niet de personele vervlechting, maar de plaats en functie van de staat in de kapitalistische productiewijze).⁶ Daar deze indeling te zeer op één controverse tussen twee auteurs (Miliband vs Poulantzas) is toegesneden, valt een groot aantal auteurs er buiten en verliest zij haar waarde.

Anderen weer onderscheiden tussen benaderingen, die voornamelijk abstracte, logische, begripsmatige uiteenzettingen bevatten en die, welke gericht zijn op het analyseren van historische en concrete situaties. Nu is het zeker waar, dat vrijwel geen van de behandelde auteurs de kloof tussen meer abstracte, 'logische' analyse en concreet, historisch onderzoek op systematische en bevredigende wijze heeft overbrugd en dat zelfs het terrein van de verklaring van processen van staatsvorming nauwelijks betreden is — ik kom daar nog op terug. Maar juist door de algemene aanwezigheid van dit tekort verliest deze indeling haar onderscheidende karakter: een gemeenschappelijk kenmerk onderscheidt immers niet, maar maakt een onderscheid noodzakelijk.

Duidelijk is het overigens, dat een bevredigende indeling niet vooraf, maar slechts achteraf ontworpen kan worden — nadat de onderhavige literatuur is bestudeerd. In de gehanteerde indeling van de literatuur ligt dan ook noodzakelijkerwijs een aantal conclusies over diezelfde literatuur besloten, conclusies welke door de lezer hoogstens na lezing van het artikel (en van de literatuur) op hun juistheid getoetst kunnen worden. Het is deze a-symmetrische relatie — de schrijver ontwerpt inleiding en indeling van het artikel als sluit-

stuk van zijn werkzaamheden, de lezer is gedwongen er mee te beginnen — die mij de lezer doet verzoeken wat betreft de waarde en de juistheid van deze indeling mij vooralsnog het voordeel van de twijfel te gunnen. Het lijkt me dan, dat de onderhavige literatuur in twee groepen te verdelen is, de 'polemische' en de 'theoretische'.

De betrekkelijk kleine groep van 'polemisten' probeert de juistheid van het klassieke marxistische dogma (*de staat als het comité ter behartiging van de gemeenschappelijke belangen van de bourgeoisie*) te onderstrepen. Als de meest bekende en invloedrijke vertegenwoordiger van deze groep zal ik het werk van *Ralph Miliband* behandelen.

De tweede aanzienlijk grotere en interessantere groep tracht werkelijk iets van theorievorming op dit terrein tot stand te brengen. Hoe zeer uiteenlopend deze bijdragen ook mogen schijnen, toch lijken zij alle bij nadere beschouwing op slechts één redeneermodel gebaseerd te zijn. Weliswaar kritiseren verschillende auteurs dit model en stellen zij meer of minder fundamentele tekortkomingen er van vast, maar omdat zij er tot nu toe niet in geslaagd zijn hun alternatieve uitgangspunten nader uit te werken, is het niet noodzakelijk binnen deze 'theoretische' stroming onderverdelingen aan te brengen.

In het navolgende zal ik nu eerst de 'polemische traditie' behandelen (par. 2), vervolgens zal ik aandacht besteden aan de theoretische stroming (par. 3) en tenslotte zal ik in een afsluitende paragraaf de resultaten van een en ander samenvatten (par. 4).

2. De polemische traditie: Ralph Miliband

Met zijn 'The State in Capitalist Society', verschenen in 1969, heeft Ralph Miliband één van de eerste en tegelijk ook één van de meest bekende bijdragen aan de marxistische literatuur over de staat geleverd.

Tevens vertoont het boek in sterke mate een aantal voor deze literatuur kenmerkende aspecten. Daar is bijvoorbeeld het ingebed zijn in de eigen nationale, angelsaksische, empirische traditie van wetenschapsbeoefening (zie noot 3; vgl. Holloway and Picciotto, 1978, p. 4) en daar is ook de sterke polemische tendens, die de neiging tot zelfstandige theorievorming aanzienlijk vermindert.

Opzet van Miliband is immers aan te tonen, dat de door hem als dominant in de politieke wetenschap aangeduide opvatting, het 'democratisch pluralisme', — de staat is onderworpen aan de invloed van een veelheid van uiteenlopende groepen en belangen; het is de specifieke functie van de staat om deze uiteenlopende belangen zonder enige partijdigheid te verzoenen en de staat weerspiegelt aldus de maatschappelijke krachtsverhoudingen (Miliband (1969), 1973, p. 6) — *onjuist* is. De staat daarentegen is volgens hem een

bizondere instelling, waarvan het belangrijkste doel de verdediging van de overheersende maatschappelijke positie van een bepaalde klasse is (Miliband (1969), 1973, p. 5). De klassiek-marxistische formule — de staat als het dwang-instrument van de klasse, die de productiemiddelen bezit en controleert — verdedigt Miliband dus tegen de 'gangbare' opvatting (Miliband (1969), 1973, p. 7).

Daartoe stelt hij eerst vast — via een analyse van de (nog zeer) ongelijke inkomens- en vermogensverhoudingen en een verwerping van de bekende these, dat de scheiding tussen eigendom en controle een ondermijning van de positie van de bourgeoisie zou betekenen —, dat er inderdaad nog steeds een *economisch dominante klasse* bestaat (Miliband (1969), 1973, Ch. 2). Vervolgens gaat Miliband over tot wat hij als het belangrijkste probleem beschouwt: hij probeert aan te tonen, dat deze economisch dominante klasse inderdaad ook *beslissende* politieke macht uitoefent (Miliband (1969), 1973, p. 45).

Hij doet dit overigens niet door het karakter en de basis van politieke macht te analyseren en deze analyse te verbinden met die van de relatie tussen politieke en economische macht, noch onderzoekt hij een aantal belangrijke politieke beslissingen — hetgeen overigens een interessant licht op zijn probleemstelling zou kunnen werpen. Miliband probeert zijn punt op indirectere wijze te scoren: hij wijst op het bestaan van een sociaal-psychologische consensus bij de leden van de economische dominante klasse en bij de 'staatselite', die gevormd wordt door allen, die de instellingen, waarin de staatsmacht belichaamd is — regering, bureaucratie, leger en politie, rechterlijke macht, regionale en lokale overheden en parlement —, bemannen. Er bestaat overeenstemming over '... "the foundations of society", meaning above all the existing economic and social system of private ownership and private appropriation . . .' (Miliband (1969), 1973, p. 64).

Het bestaan van deze consensus schrijft hij toe aan een gemeenschappelijke sociale afkomst en aan de interpersonele relaties, die er bestaan tussen de economisch dominante klasse en de staatselite. Dit doet hij met behulp van veel empirisch materiaal, waarvan ik hier de waarde en juistheid in het midden laat. Deze ideologische consensus, de toegewijdeheid aan het kapitalistische systeem is van essentieel belang, bepaalt uiteindelijk de wijze, waarop de staatselite op de verschillende problemen reageert (Miliband (1969), 1973, p. 67) en is verantwoordelijk voor het bestaan van zoiets als 'the bias of the system' — een begrip van Meynaud:

'... all the measures taken by the state to develop and improve the national economy always end up by being of the greatest benefit to those who control the levers of command of the production-distribution sector . . .' (Miliband (1969), 1973, p. 72).

Miliband, kortom, kan qua methode en bereikt resultaat gerekend worden tot die school van onderzoekers, van wie C. Wright Mills met zijn *Power Elite* het standaardwerk schreef.⁷

De nadruk op ideologische consensus en de daarmee samenhangende verwaarlozing van meer 'objectieve' aspecten lijken de marxistische staatstheorie terug te brengen tot een analyse van de motieven van politici (vgl. Haupt und Leibfried, 1971, p. 217). Ofwel: 'At times the exercise of power and the formation of state policy seem to be reduced to a kind of *voluntarism* (cursief van mij, KK) on the part of powerful people' (Gold, Lo and Wright, 1975a, p. 35).

In ieder geval is Miliband, om zijn weinig materialistische these van het belang van ideologische consensus bij het verklaren van het kapitalistische karakter van de staat te kunnen handhaven, gedwongen om op nauwelijks verborgen wijze de politieke integriteit van sociaal-democratische en communistische politici, die regeringsverantwoordelijkheid hebben aanvaard, in twijfel te trekken (Miliband (1969), 1973, p. 88-92, 244).⁸ En evenzeer is het om diezelfde reden noodzakelijk veel aandacht te besteden aan processen van politieke socialisering en legitimering, want — hoe vreemd het ook mag klinken in de oren van allen, die enigszins vertrouwd zijn met de marxistische literatuur — '... the whole structure of economic and political domination ... depends ... on the support or at least the acquiescence of those who are subjected to it' (Miliband (1969), 1973, p. 159).

De *polemische tendens* van Miliband — de weerlegging van de pluralistische visie en het benadrukken van het elitistische karakter van de westerse samenleving — en de *gehanteerde methode* — de nadruk op interpersonele relaties en ideologische consensus⁹ — leiden er toe, dat nauwelijks enige aandacht wordt besteed aan de analyse van de maatschappelijke en vooral economische ontwikkeling en dat van een verbinding van deze analyse met ontstaan en ontwikkeling van de staat, met veranderende vormen en functies van de staat, met het proces van staatsvorming kortom, geen sprake is en kan zijn (vgl. Holloway and Picciotto, 1977, p. 82).¹⁰

Door het ontbreken van een analyse van de relatie tussen sociale, economische en politieke ontwikkeling kunnen de specifieke economische functies van de staat, bijvoorbeeld met betrekking tot het handhaven van de werkgelegenheid of het bevorderen van de rentabiliteit (vgl. Haupt und Leibfried, 1971, p. 220) niet in het licht gesteld worden en kunnen evenmin de nauwe grenzen en beperkingen, die zeker aan een dergelijk optreden inhaerent zijn, onderzocht worden (vgl. Holloway and Picciotto, 1977, p. 82).

Het beeld, dat Miliband van de maatschappij schetst, is er met andere woorden een van een in essentie statisch en a-historisch karakter. Er is geen

kader om maatschappelijke en politieke verandering te verklaren, te voorspellen of te waarderen. Miliband is aldus gedwongen *elke* politieke of economische ontwikkeling — hoe anti-kapitalistisch ogenschijnlijk ook — te zien als een bijdrage aan het instandhouden van het kapitalistische systeem. *In essentie* verandert er volgens Miliband aan het kapitalistische systeem niets: telkens is er slechts sprake van een min of meer onbelangrijke concessie, die er op gericht is het voortbestaan van het kapitalisme nog eens extra te garanderen. Of, zoals Balbus concludeert:

'... all social, economic and political change is interpreted as contributing to the perpetuation of elite rule, and the theory of elite rule therefore becomes non-falsifiable' (Balbus, 1971, p. 44).

Dit alles kan niet anders dan tot een schromelijke overschatting van de effectiviteit van het optreden van de staat leiden. Deze overschatting weerspiegelt zich op haar beurt in een wat resignerende en pessimistische waardering van de politieke realiteit en in het plechtig maar toch wat hulpeloos en plichtmatig herhalen van die indrukwekkende utopie van een vrije maatschappij van zich zelf regerende mensen, waarin de staat niet langer een orgaan is, dat boven de maatschappij is geplaatst, maar dat er geheel aan ondergeschikt is (Miliband (1969), 1973, p. 247).

In zijn 'Marxism and Politics' van 1977 schenkt Miliband eveneens weer enige aandacht aan het probleem van de staat. Ook hier gaat het hem weer om het vraagstuk van de relatie tussen 'class power' en 'state power' en hij onderscheidt nu drie mogelijke antwoorden op deze vraag. Het eerste is het antwoord, dat hij zelf in zijn 'The state in Capitalist Society' heeft gegeven — merkwaardig genoeg verwijst hij daar niet naar. Hoewel, deze verbazing verdwijnt natuurlijk nagenoeg, wanneer men leest, dat — vooral wegens het eenvoudige feit, dat de één-één relatie tussen economische en politieke elite nu eenmaal vaak niet aanwezig is —

'... the class bias of the state is not determined, or at least not decisively and conclusively determined by the social origins of its leading personnel ... exclusive reliance on the social character of the state is unhelpful — it creates as many problems as it solves' (Miliband, 1977, p. 71).

Het tweede antwoord — de kapitalistische klasse is de sterkste belangengroep en geeft daarom steeds de doorslag (een thema, dat Miliband ook even aanroert in een hoofdstuk van 'The State in Capitalist Society') — wordt ook verworpen:

'... the pressure which business is able to apply upon the state is not in itself sufficient to explain the latter's actions and policies. There are complexities in

the decision-making process which the notion of business as pressure group is too rough and unwieldy to explain' (Miliband, 1977, p. 72).

Het derde antwoord in het structuralistische: '. . . the state is the "instrument" of the "ruling class", because, given its insertion in the capitalist mode of production, it cannot be anything else' (Miliband, 1977, p. 72).

De sterkste zijde er van is volgens Miliband tegelijk ook de zwakste: deze benadering legt immers de nadruk op structurele beperkingen, waaraan de staat gebonden is, maar anderzijds is het vaststellen van die grenzen een moeilijke, zelfs willekeurige zaak en bestaat het gevaar, dat aan de mens elke keuzevrijheid en manoeuvreerruimte ontnomen wordt en dat de mens als 'drager' van objectieve krachten, die hij niet kan beïnvloeden, opgevat wordt — een verwerpelijk en onhoudbaar determinisme (Miliband, 1977, p. 73).

Miliband nu stelt vast, dat deze drie antwoorden tezamen — een synthese ervan levert hij niet en is mij ook overigens onbekend — het marxistische antwoord vormen op de vraag '. . . why the state should be considered as the "instrument" of the "ruling" class'. Afgezien van de tautologische formulering — wat ik mij bij de staat als instrument van een niet-regerende klasse moet voorstellen, is mij niet duidelijk; voor 'ruling class' zal waarschijnlijk 'economically dominant class' gelezen moeten worden — moet ik constateren dat Miliband *zelf* dit marxistische antwoord ontoereikend acht. Deze antwoorden zijn immers niet '. . . adequately theorized' (Miliband 1977, p. 68). Maar zelfs als dit wel het geval zou zijn, bevatten zij naar het inzicht van Miliband ook zo veel beperkingen — enkele er van citeerde ik boven — dat zij als onbevredigend beschouwd moeten worden. Ik kan dan ook tot geen andere conclusie komen dan dat Miliband in zijn pogingen om de klassieke marxistische formule (de staat als het comité ter behartiging van de gemeenschappelijke belangen van de bourgeoisie) te verdedigen tegenover de 'democratisch-pluralistische' visie niet geslaagd is. Ja zelfs, dat hij met het erkennen van de gebreken van zijn aanpak in 'The State in Capitalist Society' na een klein decennium weer geheel terug bij Af is.

Nochtans blijft Miliband vasthouden aan de klassieke formule. Dit is in het licht van zijn eigen conclusies hoogst merkwaardig. Het is slechts mogelijk, wanneer hij aan deze conceptie elke wetenschappelijke, theoretische, empirische en zelfs ideologische betekenis onttrekt. Dat het handhaven van de klassieke formule slechts opgevat kan worden als het voldoen aan een rituele eis van vormgeving, blijkt eens te meer uit het feit, dat de klassieke formulering ook voor het schatten van praktische politieke mogelijkheden zijn betekenis verloren heeft. In het laatste hoofdstuk van zijn 'Marxism and Politics' schijnt Miliband immers te suggereren, dat de kapitalistische staat — het 'instrument' van de heersende klasse, i.c. de economische dominante klasse, de bourgeoisie — onder bepaalde omstandigheden gebruikt kan worden om op den duur

de kapitalistische staat zelf te vernietigen (vgl. Wright, 1978, p. 227 e.v.).¹¹

Alles bijeen genomen moet geconstateerd worden, dat Miliband in zijn polemische streven — het verdedigen van de waarheid en waarde van de klassieke formule — hopeloos is vastgelopen en dat hij bij deze poging, bij gebrek aan eigen theorievorming, gebruik gemaakt heeft van op zijn minst niet *specifiek* marxistische benaderingswijzen, zoals daar zijn de elitistische, de structureel-functionalistische en de 'belangengroepen groepen' benadering en dat hij de tekortkomingen van deze benaderingen, met name de verwaarlozing van de dynamiek van het maatschappelijk proces en de wederzijdse beïnvloeding tussen politieke en economische ontwikkeling, 'reproduceerde'. Als een waardevolle bijdrage aan een theorie van staatsvorming, laat staan als een principieel van andere te onderscheiden *marxistische* bijdrage kan het werk van Miliband dan ook niet beschouwd worden.

3. De 'theoretische' stroming

3.1 Een structureel-functionalistisch paradigma

Zoals ik reeds in de inleiding opmerkte, lijkt binnen de 'theoretische' stroming één algemeen redeneermodel dominant te zijn. Hoe kan nu dit algemene redeneermodel gekarakteriseerd worden? Kort geformuleerd komt het hierop neer: verondersteld wordt, dat het maatschappelijk geheel gevormd wordt door of bestaat uit verschillende deelsystemen of structuren, in ieder geval uit een economisch en een politiek subsysteem. Binnen het economisch systeem en/of tussen het economisch systeem en de andere deelsystemen wordt vervolgens het bestaan van tegenstrijdigheden, onevenwichtigheden of onvolkomenheden, welke het voortbestaan van het maatschappelijk geheel als zodanig bedreigen, verondersteld. Tot de taak van het politieke systeem (de 'staat') wordt het nu gerekend om deze tegenstrijdigheden en onevenwichtigheden uit de weg te ruimen en te voorzien in deze onvolkomenheden. Het lijkt me niet te ver gezocht dit geheel als een structureel-functionalistisch paradigma aan te duiden.

In hoeverre binnen dit uitgangspunt een nuttige bijdrage geleverd kan worden aan een theorie van staatsvorming, hangt af van de vraag of en op welke wijze de twee eerder geformuleerde hoofdthema's van een theorie van staatsvorming behandeld worden. Dit betekent, dat in de eerste plaats aandacht moet worden geschonken aan de wijze, waarop het probleem van ontstaan en ontwikkeling van de staat, het onderzoek naar de omstandigheden, waaronder naar de redenen, waarom en naar de mechanismen, via welke een proces van staatsvorming op gang komt, ter hand genomen wordt. In de termen van het gehanteerde redeneermodel houdt dit vooral in, dat gekeken moet worden

naar de wijze, waarop de opdeling van het maatschappelijk geheel in verschillende subsystemen (met name het economische en het politieke systeem, de staat) beschreven en verklaard wordt en hoe de relaties tussen deze subsystemen geanalyseerd worden (3.2 Staat en maatschappij).

Het tweede thema van een theorie van staatsvorming, te onderzoeken welke maatschappelijke omstandigheden tot welk staatsoptreden aanleiding geven en vooral, via welke (politieke) mechanismen dit tot stand gebracht wordt, verlegt de aandacht naar wat in de termen van het model de behandeling van de 'functies' van de staat wordt genoemd (3.3 Functies van de staat).

De wijze van behandeling van deze beide probleemcomplexen zal de waarde van de onderhavige literatuur voor de ontwikkeling van een staatstheorie bepalen. Implicaties en consequenties van de verschillende antwoorden en vooral van het niet-beantwoorden van de verschillende vragen zullen onderzocht moeten worden.

3.2 Staat en maatschappij

Aan het eerste probleemcomplex van een staatstheorie — ontstaan en ontwikkeling van de staat, ofwel de opdeling van het maatschappelijk geheel in verschillende subsystemen — is vooral in de Duitse literatuur, in de zogeheten 'afleidingsdiscussie' aandacht besteed. De wel zeer specifieke wijze, waarop het probleem hier aan de orde wordt gesteld, lijkt te wortelen in een oude, vooral Duitse intellectuele traditie in het denken over de staat. Uitgangspunt is immers niet een historisch en empirisch onderzoek van het opgemelde probleem, uitgangspunt vormt daarentegen de nog geheel door Hegel geïnspireerde politiek-filosofische context, waarbinnen Marx zijn gedachten ontwikkelde. Deze wordt gekenmerkt door de simpele *aanvaarding* van het bestaan van de strikte scheiding tussen staat en maatschappij (vgl. Benthem van den Bergh, 1977, p. 8). Esser kritiseert deze auteurs dan ook omdat '... sie die notwendige Trennung von Politik und Ökonomie in der kapitalistischen Gesellschaftsformation nicht eigentlich ableiten, sondern bereits *voraussetzen*' (Esser, 1975, p. 149).

Als gevolg daarvan staat niet zo zeer de historische verklaring van die scheiding centraal en nog minder wordt aan de waarde en de empirische juistheid van die strikte scheiding aandacht besteed. Integendeel lijkt het wel, iedere afleidingspoging schijnt er op gericht te zijn de juistheid van de scheiding tussen maatschappij en staat te onderstrepen, met andere woorden de logische noodzakelijkheid van het bestaan van de staat als 'besondere Einrichtung' "neben und ausser der bürgerlichen Gesellschaft" aan te tonen:

'Der Staat soll als systematische Notwendigkeit aus den ... Grundstruktur der

bürgerlichen Gesellschaft entwickelt werden und nicht lediglich als Produkt einer faktischen historischen Entwicklung untersucht werden' (Gerstenberger, 1977, p. 36).¹²

Op de meest uiteenlopende manieren en op de meest verschillende niveau's van abstractie wordt nu getracht deze noodzakelijkheid aan te tonen, waarbij zelfs minuscule verschillen aanleiding geven tot uiterst verbitterde polemieken. Zonder mij in te laten in deze polemiek, die zich vooral toespitst op de vraag uit welk verschijnsel en op welk niveau van abstractie — de individuele mens, de ruilverhouding, de eenvoudige warenproductie, de maatschappelijke arbeidsverdeling, het winststreven van de individuele kapitalist, het algemene kapitaalbegrip, het accumulatieproces, of de technologische ontwikkeling — de noodzakelijkheid van de staat afgeleid behoort te worden, zal ik een aantal van deze afleidingspogingen de revue laten passeren.

Bernhard Blanke, Ulrich Jürgens en Hans Kastendiek

Een aantal auteurs leidt de noodzakelijkheid van de staat af uit het onvermogen van de individuele mens om algemene belangen te verwezenlijken, uit de tegenstelling, die er tussen het individuele en het algemene zou bestaan:

'Die allein die Befriedigung ihrer *besonderen* Bedürfnisse verfolgenden Individuen können diesen *allgemeinen* Willen nicht geltend machen, und da diese Aufgabe von ihnen nicht wahrgenommen werden kann, folgern die Autoren die Notwendigkeit einer besonderen Instanz: Staat' (Kostedde, 1976, p. 164).¹³

De wijze, waarop nu aan dit algemene belang inhoud gegeven, loopt uiteen. *Blanke, Jürgens en Kastendiek* zien dit in het garanderen van de rechtszekerheid, vooral in het handhaven van de particuliere eigendom en in het nakomen van contracten. Met een verwijzing naar John Locke stellen zij: 'Sicherheit des Rechts als Grunderfordernis erzeugt ausserökonomischen Zwang' (Blanke, Jürgens und Kastendiek, 1974, p. 72).

De ruilverhouding, waarin individuen tot elkaar staan, vindt immers haar uitdrukking 'in der Form der gegenseitige Anerkennung als *Privateigentümer*, damit des Privateigentums als *Grundrecht*, und der Vertragsfreiheit'. Zodra echter sprake is van het contract

'... ein auf gegenseitiger Anerkennung beruhender, gemeinsamer Willensakt ... , so offenbart schon diese Form, dass sie ohne *Zwang* nicht existieren kann. Der Vertrag konstituiert den Vertragszwang; *pacta sunt servanda*' (Blanke, Jürgens und Kastendiek, 1974, p. 71).

Toch blijft onduidelijk, waarom beide partijen zich niet aan een vrijwillig aangegaan contract zouden houden en *dwang* noodzakelijk is (vgl. Kostedde, 1976, p. 170). *Blanke, Jürgens en Kastendiek* stellen en beantwoorden deze

vraag niet¹⁴ — hetgeen de waarde van hun gehele uiteenzetting omtrent de noodzakelijkheid van een dwangapparaat van een staat danig aantast.

Uit de aanpak van Blanke, Jürgens en Kastendiek volgt overigens wel, dat het bestaan van een staat niet een exclusief voorrecht van de kapitalistische maatschappij is, maar verwacht kan worden in elke op ruilverhoudingen gebaseerde samenleving. Belangrijker is er op te wijzen, dat Blanke, Jürgens en Kastendiek in het geheel geen aandacht besteden aan de vraag, waarom juist een instelling als de staat de naleving van contracten moet waarborgen. Evenmin wordt aandacht geschonken aan de wijze, waarop de in ruilverhoudingen betrokken individuen er toe over gaan dat 'ausserökonomische Gewalt' te organiseren, wanneer zij van de overigens door Blanke, Jürgens en Kastendiek niet aangetoonde noodzakelijkheid overtuigd zijn geraakt. Deze vanuit het oogpunt van de ontwikkeling van een staatstheorie interessante probleemreeksen komen niet aan de orde. Het bestaan van de staat, geheel in de Weberiaanse traditie toegerust met het monopolie van het legitieme geweldgebruik, wordt kennelijk in deze 'staatsafleiding' voorondersteld: de waarde er van voor een theorie van staatsvorming is overeenkomstig gering.

Op grond van hun uitgangspunt — de staat als verzekeraar van de rechtszekerheid — komen Blanke, Jürgens en Kastendiek tot een voor de moderne beoefenaar van de sociale wetenschappen merkwaardige opvatting van politiek:

'Als erste Charakterisierung von *Politik* können wir jetzt Willensverhältnisse (Handlungen, 'Interaktionen') zwischen unabhängigen, gleichen Rechtssubjekten identifizieren, die der *Form* nach Kämpfe um die Festlegung von Rechten, Streitigkeiten um Rechtsauslegung sind . . .' (Blanke, Jürgens und Kastendiek, 1974, p. 73).

Deze uiterst traditionele beperking van politiek tot verschijnselen, die zich binnen een juridisch kader afspelen en gericht zijn op de staat ('Kampf um Recht und um die Instanz, die das Recht garantiert') impliceert nagenoeg, dat het juridische stelsel en de staat als beschermer er van niet opgevat moeten worden als de uitdrukking van in politieke strijd vastgelegde machtsverhoudingen, maar dat het juridische stelsel en de staat voorafgaan aan en het kader scheppen voor elke vorm van politieke activiteit. Duidelijk is het dat een dergelijke opvatting de ontwikkeling van een theorie van staatsvorming blokkeert: het bestaan van datgene, wat verklaard moet worden, wordt tot uitgangspunt gemaakt. Waarbij dan nog maar slechts terzijde wordt verwezen naar de langdurige en moeizame, eigenlijk nog lang niet voltooide, politieke strijd, die nodig was om te bereiken dat 'unabhängigen gleichen Rechtssubjekten' politiek kunnen bedrijven.

Dieter Läßle

Op vergelijkbare wijze, eveneens geïnspireerd door het werk van de marxistische rechtstheoreticus Paschukanis, gaat Dieter Läßle te werk: ook hij verbindt de staat met de noodzaak de particuliere eigendom te beschermen. In tegenstelling tot Blanke, Jürgens en Kastendiek formuleert hij wel een antwoord op de vraag naar de noodzakelijkheid van die bescherming:

'Obwohl die einzelnen Privatproduzenten notwendigerweise als Privateigentümer auftreten müssen, sind sie nicht bereit, von sich aus (curs. van mij, KK) das Privateigentum überhaupt anzuerkennen, "Der Bourgeois" verhält sich zu den Institutionen seines Regimes wie der Jude zum Gesetz; er umgeht sie, sooft es tunlich ist, in jedem einzelnen Fall, aber er will, dass alle Anderen sie halten sollen'. (citaat uit K. Marx, F. Engels, Die deutsche Ideologie, M.E.W. 3, p. 162) (Läßle, 1973, p. 42).

Ofwel: de noodzaak van de staat wordt hier terug gevoerd op weer een andere vorm van de erfzonde. De bescherming tegen de slechte neigingen van de mens is slechts mogelijk door

' . . . Zentralisierung und Monopolisierung der ausserökonomischen Gewalt in dieser gegenüber der Warenbesitzern besonderen Institution. Die dadurch konstituierte besondere "öffentliche" Gewalt, garantiert die Einhaltung des . . . Rechtssystems' (Läßle, 1973, p. 43).

De kernvraag, hoe die centralisering en monopolisering tot stand komt, wordt ook door Läßle niet gesteld, zodat ook op deze wijze niet veel vooruitgang wordt geboekt. Ook niet-Duitse auteurs, zoals Paul M. Sweezy, zoeken in het waarborgen van de eigendomsverhoudingen de noodzaak van het bestaan van de staat.¹⁵

Zo is het uitgangspunt van Sweezy dat elk stelsel van eigendomsverhoudingen bepaalde groepen materieel bevoordeelt en andere benadeelt en dat *thus* een ' . . . special institution capable and willing to use force . . . is an essential to the maintenance of such a set of property relations' (Sweezy (1942), 1970, p. 242). Deze instelling is de staat, omdat deze nu eenmaal het beste daartoe geschikt wordt geacht. De staat immers bezit een machtoverwicht ten opzichte van andere maatschappelijke instellingen en ' . . . the state alone exercises sovereignty over all those subject to its jurisdiction' (Sweezy (1942), 1970, p. 242).

Nu is deze karakterisering van de staat echter meer een ideaaltypische, door Weber geïnspireerde definitie dan een weergave van de historische en actuele werkelijkheid. Niet onderzocht wordt, hoe de staat zijn machtoverwicht op andere instellingen heeft verworven, evenmin wordt onderzocht, waarom zij, die hun bevoorrechte positie wensen te beschermen, nu juist de indirecte en risicovolle — men moet immers bevoegdheden en macht afstaan — weg via de staat kiezen.

Er wordt zonder meer vanuit gegaan, dat de staat een reeds aanwezig instrument is, dat ten deel valt aan die klasse, die de sleutelposities in het productieproces inneemt en die vervolgens de staat zo modelleert, dat hij '... will enforce that set of property relations which is in its own interest' (Sweezy (1942), 1970, p. 242).

Het bestaan van de staat zelf wordt dus als een onproblematisch feit geaccepteerd. Aan de politieke, sociale en economische determinanten van ontstaan en ontwikkeling wordt geen aandacht besteed. De belangrijkste problemen van een staatstheorie worden kortom verwaarloosd of eenvoudig *weg* verondersteld.

Projekt Klassenanalyse

Keren wij terug naar de Duitse afleidingsdiscussie. Een aantal auteurs, zoals die van het *Projekt Klassenanalyse*,¹⁶ voegt aan de noodzakelijkheid van de staat als 'Werkzeug ausserökonomischer Gewalt' die van de staat als verschaffer van de 'allgemeiner Rahmenbedingungen für die gesellschaftliche Produktion' (Esser, 1975, p. 140) toe. De toenemende maatschappelijke arbeidsverdeling brengt steeds meer gemeenschappelijke taken met zich mee, welke door de op eigen belang gerichte individuen niet vervuld (kunnen) worden, zoals de zorg voor de 'infrastructuur', het onderwijs en de volksgezondheid.

Op een wijze analoog aan die van Blanke, Jürgens en Kastendiek verzui men deze auteurs drie kernvragen te beantwoorden: de vraag wordt niet gesteld, waarom deze gemeenschappelijke taken, waarvan de 'gemeenschappelijkheid' overigens *a priori* wordt vastgesteld, zodat niet duidelijk wordt welke criteria gehanteerd worden om vast te stellen wat wèl en wat niet 'gemeenschappelijke' taken zijn en men steeds in een tautologische redenering verzeild moet raken, niet door individuen vervuld kunnen worden. Het is een kwestie van definitie. Vervolgens wordt evenmin aandacht besteed aan de vraag, waarom juist de staat deze taak moet vervullen en hoe de slechts op hun eigen belang beluste individuen bij de organisatie van een staat te werk gaan.¹⁷ De waarde van een dergelijke aanpak voor een theorie van staatsvorming is dan ook gelijk aan die van Blanke, Jürgens en Kastendiek.

Sybille von Flatow en Freerk Huisken

Als laatste voorbeeld van de opvattingen, die de noodzakelijkheid van de staat afleiden uit het onvermogen van individuen om algemene belangen te behartigen — 'der Staat als neutraler Verwalter allgemeiner Interessen' (Kostedde, 1976, p. 177) — noem ik *Sybille von Flatow en Freerk Huisken*. Zij constitueren voor alle bezitters van een productiefactor ('Revenuequelle': arbeidskracht, kapitaalgoederen, grond) een gemeenschappelijk, driedelig belang:

- a das Interesse an der Erhaltung der Revenuequelle selbst,
- b das Interesse an möglichst hoher Revenue . . .
- c das Interesse an kontinuierlichem Fluss der Revenue . . .' (Flatow und Huisken, 1973, p. 106).¹⁸

Dit gemeenschappelijke belang kan door de individuen zelf niet gerealiseerd worden

'... da sie als Konkurrenten ihr allgemeines Interesse nur in Verfolgung ihres besonderem Interesse wahrnehmen; dieser Widerspruch von besonderem und allgemeinem Interesse der Revenuequellenbesitzer treibe folglich zur Besonderung des Staates neben und ausser den konkurrierende Klassenindividuen, der in dieser besondern Form die "allgemeine Funktion der Verwaltung allgemeiner Interessen" übernimmt' (Kostedde, 1976, p. 178).

In ieder geval wordt ook hier op twee van de drie kernvragen geen antwoord gegeven: waarom juist de staat en hoe gaat dit proces van 'Besonderung des Staates' in feite in zijn werk.

Wolfgang Müller en Christel Neusüss

Andere auteurs leiden de noodzakelijkheid van het bestaan van de staat niet af uit een meer of minder onbepaalde 'Widerspruch zwischen allgemeinen bzw gemeinschaftlichen und besonderen Interessen', maar uit de eigenschappen van het kapitalistische systeem. Zo leiden Müller en Neusüss, zich baserend op de uiteenzetting van Marx over de Engelse fabriekswetgeving in hoofdstuk 8 van het *Kapitaal*, de noodzakelijkheid van de staat af uit het kapitalistische productieproces:

'... den einzelnen Kapitalen, obgleich an der Erhaltung der Arbeitskraft interessiert, wird jedoch durch die Konkurrenz die grösstmögliche Ausbeutung ihrer Lohnarbeiter aufgeherrscht; gegen diese Folgen ihrer Konkurrenz, die verheerende Auspowerung der Arbeitskräfte, können sie als Einzelkapitalisten nichts unternehmen; daraus folgt die Notwendigkeit einer *besonderen Instanz*' (Kostedde, 1976, p. 160).

Uit de kapitalistische tendens tot zelfvernietiging — de 'geuewhonger van het kapitaal naar meerarbeid', die er toe tendeert de arbeidskracht, juist de bron van meerwaarde te vernietigen — wordt dus de noodzaak van de staat als instantie, die garant staat voor de instandhouding van de arbeidskracht, afgeleid.¹⁹ Belangrijke kwesties komen echter niet aan de orde: '... wat juist verklaard moet worden, is waarom de staat tot een dergelijke garantie in staat is en waarom dit bijv. niet door de organisaties van loonarbeid en kapitaal gedaan zou kunnen worden' (Altwater, 1976, p. 463). Bovendien schijnt het bestaan van de staat — wederom — voorondersteld te worden, aan ontstaan en ontwikkeling er van wordt immers geen aandacht besteed.

Elmar Altvater

Op vergelijkbare wijze, maar meer in algemene zin formulerend gaat Altvater te werk. Zijn uitgangspunt is, dat niet alle maatschappelijke functies op kapitalistische wijze vervuld kunnen worden, omdat deze niet op winstgevendende manier tot stand gebracht kunnen worden of omdat zij eenvoudigweg van een te grote omvang zijn om door individuele kapitalistische ondernemingen aangepakt te kunnen worden. Er bestaat dus behoefte aan

'einer besonderen Einrichtung . . . , deren Handeln also nicht von der Notwendigkeit der Mehrwertproduktion bestimmt ist, die *in diesem Sinne* eine besondere Einrichtung, "neben und ausser der bürgerlichen Gesellschaft" ist, und die gleichzeitig auf der unangetasteten Grundlage des Kapitals den immanenten Notwendigkeiten nachkommt, die das Kapital vernachlässigt' (Altvater, 1972, p. 7).

De staat is er dus om functies voor het in stand houden van de kapitalistische maatschappij te vervullen en *kan* deze functies ook vervullen, omdat hij niet onderworpen is aan de noodzaak van meerwaardeproductie, zoals kapitalistische ondernemingen dat wel zijn. Altvater onderscheidt vier hoofdfuncties:

'1) Herstellung allgemeiner materieller Produktionsbedingungen ('Infrastruktur'); 2) Setzung und Sicherung von allgemeinen Rechtsverhältnissen . . . ; 3) Regulierung des Konflikts Lohnarbeit und Kapital und gegebenenfalls politische Unterdrückung der Arbeiterklasse und zwar nicht nur mit rechtlichen, sondern auch mit polizeilichen und militärischen Mitteln; 4) Sicherung der Existenz und Expansion des nationalen Gesamtkapitals auf dem kapitalistischen Weltmarkt' (Altvater, 1972, p. 9).²⁰

Op deze opvatting kan dezelfde kritiek uitgeoefend worden als die welke Altvater zelf op de auteurs van het Project Klassenanalyse en op Müller en Neusüss uitvoert. Uit het feit immers, dat een aantal maatschappelijke functies niet door kapitalistische ondernemingen verricht kan worden, volgt immers hoogstens dat zij door een niet-kapitalistische instelling vervuld moeten worden, maar niet juist bij uitstek en als vanzelfsprekend door de staat (vgl. Gerstenberger, 1977, p. 38). Dit laatste dient nog verklaard te worden — hetgeen Altvater nalaat — en daarnaast verwaarloost Altvater het feitelijke proces van staatsvorming. Niet ten onrechte schrijven Flatow en Huisken, dat Altvater de staat als een *deus ex machina* laat verschijnen ten einde te voorzien in bepaalde maatschappelijke tekortkomingen (Flatow und Huisken, 1973, p. 92). Daarnaast wijst Joachim Hirsch op het tautologische karakter van redeneringen als die van Altvater:

'In allen diesen Ansätzen muss . . . die Form des Staates aus spezifischen generalisierten Funktionen abgeleitet werden. Dies bedeutet aber, dass die *Erfüllung* der dem Staat abstrakt vindizierten Funktionen . . . immer schon tautologisch vorausgesetzt ist, was heist, dass das zentrale Problem der Staatsana-

lyse, nämlich ob überhaupt und unter welchen Bedingungen der Staatsapparat bestimmte Funktionen wahrnehmen kann und welche Konsequenzen dies hat (en *a fortiori* de vraag naar ontstaan en ontwikkeling van het staatsapparaat, KK), praktisch eskamotiert wird' (Hirsch, 1974a, p. 73-73 fn).

Joachim Hirsch

Tenslotte moet aandacht besteed worden aan auteurs, die de noodzakelijkheid van het afzonderlijke bestaan van de staat verbinden met de aard van de sociale (machts)relaties in de kapitalistische maatschappij. Als voornaamste vertegenwoordiger van deze groep kan *Joachim Hirsch* genoemd worden. Volgens hem wordt het kapitalisme er door gekenmerkt, dat de toeëigening van de meerwaarde en de instandhouding van de maatschappelijke structuur berust

' . . . nicht auf unmittelbaren Gewalt- und Abhängigkeitsverhältnissen und auch nicht direkt auf der Macht und Unterdrückungskraft von Ideologie, sondern auf dem stummen Wirken undurchschaubarer Reproduktionsgesetzmäßigkeiten' (Hirsch, 1974a, p. 20).

Uit deze situatie wordt nu, in navolging van Weber, de noodzaak van het afzonderlijke bestaan van de staat afgeleid²¹:

'Die Art und Weise der Herstellung des gesellschaftlichen Zusammenhangs, der Verteilung der gesellschaftlichen Arbeit und der Aneignung des Mehrprodukts bedingt notwendig, dass den unmittelbaren Produzenten die Verfügung über physische Gewaltmittel entzogen und dies in einer gegenüber dem ökonomischen Reproduktionsprozess abgehobenen gesellschaftlichen Instanz lokalisiert wird: Herstellung formeller bürgerlicher Freiheit und Gleichheit sowie Schaffung eines staatlichen Gewaltmonopols' (Hirsch, 1974a, p. 20).

Een belangrijk voordeel van deze aanpak is dat het denken over de staat niet langer gebaseerd wordt op de onhoudbare en schadelijke scheiding tussen individuele en gemeenschappelijke belangen²²:

'Die "Besonderung" des bürgerlichen Staates als Gewaltapparat kann jedoch gerade deshalb wesentlich *nicht* als die Institutionalisierung eines "allgemeinen Willens" begriffen werden, sondern meint vielmehr die *Trennung* des politischen Apparats der bürgerlichen Gesellschaft von den wirklichen Einzel- und Gesamtinteressen' (Hirsch, 1974a, p. 22).

Belangrijk nadeel is, dat het hier zowel voor het kapitalisme als voor de staat om strikt *ideaaltypische* definiëringen gaat: in het economisch leven wordt immers gebruik van fysiek geweld niet geschuwd (bedrijfspolitie, stakingsbrekers, etc.) en omgekeerd is het geweldmonopolie van de staat nooit absoluut. Een dergelijk ideaaltypisch uitgangspunt impliceert daarnaast een strikte scheiding tussen economie en politiek, tussen politieke en economische macht

— wat slechts belemmerend kan werken bij een analyse van maatschappelijke verschijnselen.

Hirsch is zich van de gevaren van een dergelijke ideaaltypische benadering bewust en wijst op de noodzaak van historisch en empirisch onderzoek. Zijn uitgangspunt daarbij is, dat

'... der bürgerliche Staat historisch nicht durch die bewusste Aktion einer Gesellschaft oder einer Klasse in Verfolgung ihres "allgemeinen Willens" sondern als Resultat oft widersprüchlicher und bornierter Klassenseinrichtungen und Kämpfe entsteht — seine spezifischen Funktionsmechanismen sich im Kontext widerstreitender Interessen und gesellschaftlicher Konflikte entwickeln' (Hirsch, 1974a, p. 26).

Ontstaan en ontwikkeling en wijze van optreden van de staat zijn met andere woorden het resultaat van politieke processen.

Met deze verwerping van de staat als drager van het 'algemeen belang' en met deze opvatting van de staat als resultaat van politieke processen wordt overigens wel de bijl gelegd aan de wortel van de klassieke marxistische conceptie van de staat, waarbij de staat gezien wordt als 'the institutionalization of the "general interest" of capital' (vgl. Holloway and Picciotto, 1978, p. 25): op voorhand kan immers niet gezegd worden, dat het resultaat van die politieke processen *altijd* in overeenstemming met het algemene kapitaalsbelang zal zijn. Hirsch suggereert op vele plaatsen, dat dit inderdaad ook lang niet altijd het geval is.

Duidelijk is het dus evenzeer, dat een theorie van de staat een theorie van het politieke proces vooronderstelt. *Met name dient deze laatste theorie te verklaren, waarom en onder welke omstandigheden politieke processen centralisering en monopolisering van geweldsmiddelen tot (neven)resultaat zullen hebben.* Hirsch benadrukt de noodzaak van een dergelijke theorie, maar constateert tevens dat een dergelijke theorie, zeker een 'marxistisch' georiënteerde, ontbreekt (Hirsch, 1974a, p. 53). Zelf ontwikkelt hij een dergelijke theorie ook niet, hoewel hij wel wijst op de 'relatieve Eigenständigkeit' van het politieke proces (Hirsch, 1974a, p. 254).

Concluderend kan men zeggen, dat Hirsch met zijn nadruk op de staat als resultaat van politieke processen en op de noodzaak van een politieke theorie een aanzet geeft tot een alternatief voor de dominante stroming in de marxistische staatstheorie. Maar omdat hij ophoudt daar, waar hij eigenlijk moet beginnen — de ontwikkeling van een politieke theorie namelijk — kan zijn werk niet als een alternatief, maar slechts als een interessante voetnoot bij de dominante stroming beschouwd worden.

Wanneer ik het tot nu toe behandelde probeer samen te vatten, dan moet allereerst vastgesteld worden, dat het eerste hoofdthema van een staatstheorie

— de verklaring van ontstaan en ontwikkeling van de staat, c.q. van de scheiding tussen staat en maatschappij — onder invloed van het boven omschreven structureel-functionalistisch paradigma én van het traditionele (Duitse) denken over de staat verengd is tot een vraag naar de noodzakelijkheid van het afzonderlijke bestaan van de staat.

Tweeërlei antwoord werd vervolgens gegeven. Het ene, dat van Hirsch, brengt de kwestie in feite terug tot een probleem van definiëring, maar opent door zijn conceptie van de staat als resultaat van politieke processen wel mogelijkheden voor theorievorming, al ontwikkelt Hirsch zelf deze mogelijkheden niet.

De tweede groep antwoorden leidt de noodzakelijkheid van het afzonderlijke bestaan van de staat af uit de ontoereikendheid van de mens of de menselijke (c.q. kapitalistische) maatschappij om bepaalde voor het bestaan van de kapitalistische maatschappij noodzakelijke functies te vervullen, uit '... der *Insuffizienz der Ökonomie zur Schaffung und Erhaltung der Gesellschaftlichkeit*' (Läpple, 1977, p. 220).

De redenen, die daartoe aangevoerd worden, verschillen niet zeer van die welke in 'niet-marxistische' kring naar voren worden gebracht, zoals daar zijn de menselijke neiging zich niet aan afspraken te houden, de Hobbesiaanse natuurstaat, waarin de concurrerende warenbezitters elkaar dreigen te vernietigen, de kortzichtigheid van de op onmiddellijk gewin beluste kapitalistische ondernemer, of de gedachte, dat 'collectieve' goederen in geen geval door privé ondernemingen geproduceerd kunnen worden. Niet ten onrechte schrijven Blanke, Jürgens en Kastendiek — zelfkritiek! — dat vele 'burgerlijke' vooroordelen de marxistische staatstheorie zijn binnen gedrongen

'... weil die Autoren durch das slichte Verleugnen der (bürgerlichen) wissenschaftlichen Diskussion (en door het overdadig gebruik van een marxistisch jargon, KK) meinen, auch ihre ganz 'privaten', durch die Sozialisationsgeschichte (Elternhaus, staatsbürgerlicher Unterricht, Teilnahme an Wahlen oder auch politischen Aktionen) bedingten Vorstellungen von Staat und Politik überwunden zu haben' (Blanke, Jürgens und Kastendiek, 1974, p. 52).

Belangrijker is het er op te wijzen, dat uit een dergelijke (vermeende) ontoereikendheid in genen dele automatisch en als vanzelfsprekend volgt, dat deze functies juist door de staat vervuld moeten worden (vgl. Esser, 1975, p. 149) en evenmin wordt uit de doeken gedaan, waarom en hoe mensen, die aanvankelijk niet bereid waren tot een inspanning in het 'gemeenschappelijk' belang, vervolgens er toe overgaan een instituut op te richten, dat deze taken langs een zeer indirecte en dus risicovolle weg tracht te verwezenlijken.

Nochtans wordt wel van die vanzelfsprekendheid uit gegaan, de vraag, waarom en hoe de staat zich ontwikkelt wordt niet gesteld; analyse van alternatieven, zoals die in de politieke filosofie en in de empirie worden aange-

troffen, blijft achterwege. Deze opvattingen blijken met andere woorden, te berusten op — om in stijl te blijven — een zeker *staatsfetisjisme*, een geborneerdheid, die marxisten sinds de controverse tussen Marx en Bakoenin veelvuldig aan de dag leggen en die de ontwikkeling van een staatstheorie in de weg staat. Immers: 'Indien een vis ontdekkingen zou kunnen doen, . . . dan zou zijn laatste ontdekking zijn het bestaan van water. Pas op de kar van de visboer zou hij weten, wat het betekent een waterdier te zijn' (H. M. M. Fortmann, geciteerd bij Peeters, 1978, p. 48).

Daarnaast moet benadrukt worden, dat de gehanteerde redeneerwijze, voortvloeiend uit het opgemelde structureel-functionalistisch paradigma, in principe elke vorming van een theorie van staatsontwikkeling in de weg staat, ja zelfs overbodig maakt. Een aantal zaken, die voor het voortbestaan van de kapitalistische maatschappij van essentieel belang zijn, kunnen immers niet door die maatschappij tot stand worden gebracht en moeten door de staat (of een andere instantie) vervuld worden — waarin de noodzaak voor het afzonderlijke bestaan van de staat wordt gevonden. Met andere woorden: *het bestaan van de staat wordt afgeleid uit iets, dat zonder het bestaan van de staat niet kan bestaan*. Dit kan niet anders betekenen dan dat het bestaan van de staat *voorondersteld* is:

' . . . es wird bei der Erklärung auf den *bereits existierende Staat* zurückgegriffen, die Trennung von Politik und Ökonomie wird also bereits vorausgesetzt' (Esser, 1975, p. 150).

Het is van belang in het voorbijgaan er op te wijzen, dat op deze wijze zeker de meer rigide interpretaties van het basis-bovenbouw schema, de trots én de achilleshiel van elke marxist, op de kop worden gezet: de bovenbouw (de staat) immers dient de (bestaans)voorwaarden voor de basis te scheppen en in stand te houden. Overigens zijn de grenzen van de mogelijkheden van het opgemelde structureel-functionalistische paradigma bij de vorming van een theorie van staatsontwikkeling op deze wijze wel aangegeven: *aan een theorie van staatsvorming en -ontwikkeling wordt geen bijdrage geleverd door het bestaan van de staat te vooronderstellen*.

Een en ander heeft voor de wijze, waarop de onderhavige problematiek behandeld wordt, verschillende gevolgen, waarvan ik er hier twee zal noemen. In de eerste plaats impliceert de gevolgde werkwijze een sterke *teleologische* vooringenomenheid: de spanning, die er bestaat tussen het inzicht, dat de staat de bestaansvoorwaarden voor de kapitalistische maatschappij moet creëren, en de opvatting, dat het economische *in laatste instantie* het politieke bepaalt, kan immers slechts opgelost worden door een teleologisch beeld van de maatschappelijke ontwikkeling.

In de tweede plaats leidt het feit, dat uitgegaan wordt van een gesloten

economisch stelsel, van het 'kapitaal in het algemeen' (vgl. Gerstenberger, 1972, p. 136) tot een

' . . . peculiar blindness . . . to what is obvious: . . . that the existence of a state presupposes the existence of other states . . . State formation therefore implies an ongoing process of inter-state competition' (Benthem van den Bergh, 1976a, p. 295-296).²³

Alleen op het eerste aspect zal ik hier nog nader ingaan. De teleologische tendens dan weerspiegelt zich enerzijds in het uit de weg gaan van historisch onderzoek:

'Die Beschränktheit der derzeitigen staats-theoretischen "Ableitungs"-Versuche zeigt sich gerade darin, dass sie die Vermittlung von "logischer" und "historischer" Analyse permanent als ungelöstes Problem vor sich herschieben müssen' (Hirsch, 1976, p. 102).

Ja zelfs valt er een zekere minachting voor de historie te bespeuren, die ' . . . marxisten vaak tot de onzinnige bewering breng(t) dat de bourgeoisie de nationale staat creëerde, omdat de ontwikkeling van de productiekrachten dat vereiste' (Benthem van den Bergh, 1976b, p. 26).²⁴

Anderzijds kleurt dit teleologisch perspectief de wijze, waarop het historisch onderzoek plaats vindt, wanneer dit bij wijze van uitzondering wel ter hand genomen wordt en veroorzaakt als gevolg daarvan talrijke onduidelijkheden.

Zo begint Heide Gerstenberger haar artikel over de 'historischen Konstitution des bürgerlichen Staates' met de volgende stelling:

' . . . der bürgerliche Staat ist nicht nur jener politische Überbau, welchen die bürgerliche Gesellschaft notwendigerweise aus sich hervorbringt, sondern er bildet in vieler Hinsicht zugleich deren Voraussetzung' (Gerstenberger, 1973, p. 207).

Dit uitgangspunt roept vele vragen op, met name: hoe kan de burgerlijke staat tegelijk noodzakelijk produkt en 'Voraussetzung' zijn van de burgerlijke maatschappij, hoe kan ' . . . der "Überbau" bürgerlicher Staat also ohne seine Basis existieren' (Hirsch, 1976, p. 131).

De teleologische tendens blijkt ook zeer duidelijk hieruit: '*Die absolutistische Form fürstlicher Souveränität wurde fungibel gemacht für die Durchsetzung bürgerlicher Produktionsverhältnisse*' (Gerstenberger, 1973, p. 225). Dat dit misschien wel het geval is geweest, is minder van belang dan de vraag, onder welke maatschappelijke omstandigheden, door welke groepen en waarom maatregelen werden genomen, die uiteindelijk hebben geleid tot wat eeuwen later 'bürgerliche Produktionsverhältnisse' werden genoemd. Van alle

mogelijke verklaringen is de verklaring, die uitgaat van een absolute monarch, die het verkiest 'fungibel' te zijn voor het tot stand brengen van omstandigheden, die tenslotte tot de eigen ondergang zullen leiden, wel de minst waarschijnlijke. Verklaringen, uitgaande van de politieke problemen, die zich toen stelden en gebaseerd op de heersende krachts- en afhankelijkheidsverhoudingen, liggen meer voor de hand en zullen ook de historie minder geweld aan doen.

Gerstenberger beschouwt

'... die Eroberung von äusseren Märkten nicht nur bedeutsam als die hervorragendste Quelle des Reichtums bzw. des Handelskapitals unter spätfeudalen und frühkapitalistischen Bedingungen, sondern als die zentrale ökonomische Ursache der Konstitution des bürgerlichen Staates' (Gerstenberger, 1973, p. 211).

Deze verovering vereist immers leger en vloot en de ontwikkeling van een belastingsstelsel ter financiering daarvan, alle belangrijke factoren in een proces van staatsvorming. Nu kan echter betwijfeld worden, of de opbrengst van de kolonieën inderdaad 'die hervorragendste Quelle des Reichtums' en de belangrijkste stimulator voor de kapitalistische ontwikkeling is geweest, zoals Gerstenberger meent:

'... the growing power of capital in the European economy is not to be found by searching for esoteric sources of capital; rather, it rests with the solution to the problem of preserving and keeping productive the capital stock already in existence... a major weakness of the European economy that had to be overcome was not the inadequacy of capital, but the misinvestment and dissipation of capital' (De Vries, 1976, p. 213-214).

Vervolgens kan men stellen, dat de voortdurende (re)organisatie en opbouw van militaire middelen van ouder datum is dan Gerstenberger probeert te suggereren en door andere, vooral machtspolitieke factoren beïnvloed wordt.

Tenslotte moet opgemerkt worden, dat in ieder geval in één geval, het Nederlandse, een tamelijk succesvolle periode van koloniale activiteit niet samenviel met een periode van aanzienlijke staatsvorming (d.i. centralisering van machtsmiddelen en bevoegdheden), maar samenviel met de terugval van een zich onder Bourgondische leiding ontwikkelende eenheidsstaat naar een confederatie van stadstaten, zoals de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden wel genoemd mag worden.

Naast deze 'Aussenfunktion' wijst Gerstenberger, evenals Hochberger, op een aantal maatregelen, die 'die gewaltsame Herstellung von Lohnarbeitsverhältnissen' ten doel hadden '... (denn) diese staatliche Massnahmen dienten dazu, die fortschrittliche kapitalistische Produktionsweise... gesellschaftlich durchzusetzen' (Gerstenberger, 1973, p. 223-225). Als belangrijkste voor-

beeld van dergelijke maatregelen wijst zij daarbij op de oprichting van tucht-huizen en soortgelijke instellingen. In mijn 'Staatsvorming en conjunctuurontwikkeling' heb ik echter laten zien, dat de oprichting van dergelijke instellingen door geheel andere motieven werd geïnspireerd dan die welke Gerstenberger veronderstelt en dat de wijze van organisatie er van juist de ontwikkeling van het kapitalistische bedrijfsleven belemmerde.

Ten besluite van deze korte historische uitweiding kan ik mij bij Hirsch aansluiten: misschien is het zo, dat de burgerlijke staat 'noodzakelijk' is voor het in stand houden van de burgerlijke maatschappij,

'... aber die bürgerliche Gesellschaft bringt "ihren" Staat nicht hervor: beide entwickeln sich im historischen Prozess der Auflösung der alten Gesellschaft und bedingen sich in ihrer Herausbildung gegenseitig' (Hirsch, 1976, p. 134).

Noch de deelnemers aan het specifieke afleidingsdebat, verward als zij zijn in hun teleologische voorstellingen, noch ook Hirsch, die ondanks zijn inzicht, dat een theorie ter verklaring van politieke processen onontbeerlijk is, een dergelijke theorie niet ontwikkelt, zijn in staat een dergelijk historisch proces, als resultaat van politieke processen en conflicten, van verschuivingen in krachts- en afhankelijkheidsverhoudingen te analyseren en te verklaren.

De tot nu toe behandelde auteurs hebben getracht, zij het op zeer specifieke wijze, de scheiding tussen economie en politiek, tussen staat en maatschappij te verklaren. Daarbij bleek, dat wat verklaard moest worden — het bestaan van de staat — uiteindelijk *voorondersteld* werd en dat de gevolgde benaderingswijze een sterke teleologische vooringenomenheid en een verwaarlozing van historische analyse met zich bracht. De bijdrage, die aan een theorie van staatsontwikkeling geleverd kon worden, moest dus wel gering zijn.

Dit zelfde geldt in nog sterkere mate voor auteurs, die de opdeling van het maatschappelijk geheel in verschillende subsystemen van meet af aan *per definitie* aannemen en dus in het geheel zelfs niet trachten te verklaren. Werd in de tot nu toe behandelde literatuur de staat 'afgeleid' uit de economische ontwikkeling en daardoor een zekere, zij het teleologische relatie gelegd tussen politiek en economie, bij de tweede groep auteurs bestaat het gevaar, dat de staat geheel los wordt gemaakt uit de maatschappelijke verhoudingen en dat een bijkans metafysisch étatisme de plaats van een theorie van staatsontwikkeling inneemt. Als voorbeeld van deze groep auteurs zal ik *Nicos Poulantzas* en *Claus Offe* behandelen.

Voor alles is het streven van Poulantzas²⁵ er op gericht '... to constitute the political into an autonomous and specific object of science' (Poulantzas (1968), 1973, p. 29). Dit is mogelijk en gerechtvaardigd, omdat in de (kapitalistische) productiewijze de politieke sfeer door Poulantzas als een sfeer, gekenmerkt door een specifieke autonomie, is *gedefinieerd*. Zie hier een eerste

proeve van typisch Poulantziaans redeneren: in plaats van de rechtvaardiging van een bepaald standpunt of de verklaring van een bepaald verschijnsel wordt een definitie gesteld, die dan vervolgens als rechtsvaardiging of verklaring wordt aangeboden.

Op vergelijkbare wijze wijst Claus Offe op de noodzaak van afzonderlijke theorievorming met betrekking tot 'politische Herrschaftsstrukturen': kon in het concurrentie-kapitalisme daartoe nog de methode van de politieke economie aangewend worden, in de periode van het laatkapitalisme verdient die van een politieke sociologie, geënt op systeemtheoretische begrippen à la Easton, de voorkeur (Offe, (1969), 1973, p. 142). Richten wij onze aandacht nu eerst op Poulantzas.

Uitgangspunt van zijn analyse is het begrip *productiewijze*, een ideaaltypische abstract-formele constructie, die als zodanig niet in de werkelijkheid voorkomt. Het soort productiewijze (kapitalistisch, feodaal of op slavenarbeid gebaseerd) wordt bepaald door de specifieke combinatie van vier aspecten of structuren ('instances'), *economische*, *politieke*, *ideologische* en *theoretische*, waarbij het economische in *laatste instantie* de doorslag geeft: '... the economic is in fact determinant only, in so far as it attributes the dominant role to one instance or another, in so far as it regulates the shift of dominance which results from the decentration of instances' (Poulantzas, (1968), 1973, p. 14-5). Vervolgens bepaalt de dominante structuur, welke dus niet de economische hoeft te zijn, de aard van de andere structuren 'by assigning them their place and by distributing functions to them' (Poulantzas, (1968), 1973, p. 14).

Waarom het nu juist om een combinatie van deze vier structuren moet gaan, maakt Poulantzas niet duidelijk en is ook volgens hem een betrekkelijk willekeurige keuze. Wat men onder de 'theoretische' structuren dient te verstaan, blijft geheel in het duister en zij verdwijnen dan ook gaandeweg achter de horizon. Politieke en ideologische structuren blijken nagenoeg dezelfde betekenis en functie te hebben (vgl. Clarke, 1977, p. 13).

Belangrijker is het dat de relaties tussen de verschillende structuren slechts in termen van determinatie en dominantie — de omtrekkende beweging om het dogma van de laatste instantie te kunnen handhaven — *gedefinieerd* worden zonder dat de logische samenhang tussen deze structuren wordt onderzocht²⁶: het gaat om een descriptief geheel van begrippen, dat bij gebrek aan een theorie nimmer de werkelijkheid kan verklaren (vgl. Laclau, (1975), 1976, p. 671). Tevredenheid met dit wassenbeeldenmuseum van begrippen verklaart:

'the absence of any real discussion of how social mechanisms regulate these various functional relationships (that) seriously weakens Poulantzas' structural analysis' (Gold, Lo and Wright, 1975a, p. 38).

De politieke structuur binnen een bepaalde productiewijze bestaat uit '... *the institutionalized power of the state*' (Poulantzas (1968), 1973, p. 50) en de staat, vervolgens, is 'the organization for maintaining both the conditions of production and the conditions for the existence and functioning ... of a mode of production' (Poulantzas, (1968), 1973, p. 50). De staat heeft 'a global function of cohesion which is ascribed to it by its place' (Poulantzas, (1968), 1973, p. 51.²⁷ Deze 'cohesive function' is te onderscheiden in een technisch-economische, een ideologische en een strikt politieke.

Op een dergelijke benadering is *a fortiori* dezelfde kritiek van toepassing als die welke op de 'afleidingsliteratuur' is uitgeoefend: datgene, wat verklaard moet worden, wordt voorondersteld.

Duidelijk is het evenzeer, dat Poulantzas de kwalificatie van 'structureel-functionalist' uitlokt, zo niet verdient: hij reproduceert '... with uncanny accuracy the theory characteristic of contemporary structural-functionalism, the dominant tendency of bourgeois sociology' (Clarke 1977, p. 2). En door het ontbreken van een logische samenhang tussen de verschillende structuren van een bepaalde produktiewijze, waardoor zowel het functioneren als de ontwikkeling als de overgang van de ene naar de andere productiewijze niet verklaard en zelfs niet als een probleem gezien wordt,²⁸ en door de nadruk op de ingebouwde 'mechanisms for self-maintenance' (de cohesiefunctie van de staat), creëert Poulantzas '... a system of structures which becomes totally unalterable' (Wolfe, 1974, p. 140).

Naast deze *a-historiciteit* berust Poulantzas' schema op '... anthropomorphizing the structures' (Bridges, 1974, p. 182): structuren hebben doeleinden, determineren en domineren andere, schrijven functies aan zichzelf en aan andere structuren toe. Een dergelijke benadering sluit het bewust handelen van mensen vrijwel uit (vgl. Gold, Lo and Wright, 1975a, p. 39) — zij verschijnen als 'dragers' van objectieve structuren:

'Die Menschen verkommen in der strukturalistischen Theorie zu passiven Befehlsempfängern oder Ausführungsorganen der widersprüchlichen Entwicklung vorgegebener von den Menschen nicht beeinflussbarer Strukturen' (Esser, 1975, p. 73-4).

Hiermee wordt een belangrijk uitgangspunt van de sociale wetenschap, namelijk dat *elke* maatschappelijke structuur het historische resultaat is van menselijk handelen, losgelaten. Er blijft dan niets anders over dan de maatschappelijke ontwikkeling te beschouwen als een uiting van zo iets als 'the creator's infinite wisdom' (Bridges, 1974, p. 18) en ter verklaring er van zijn hoop te stellen op het eigen vermogen om deze wijsheid op een of andere manier te doorgronden. Wanneer men weigert deze metafysische weg te bewandelen, kan slechts geconstateerd worden, dat deze benadering tekort schiet in

verklarende kracht:

'Die strukturalistische Theorie kann jedoch nicht erklären, wie und warum diese objektiven Strukturen entstanden sind und warum sie sich in der beschriebenen Weise weiterentwickeln müssen. Sie setzt einfach voraus, dass sie mit ihrer objektiven Entwicklungsdynamik existieren' (Esser, 1975, p. 74).

Wat nu de gevolgen zijn van een en ander voor de wijze, waarop problemen van staatsontwikkeling worden behandeld, wordt duidelijk, wanneer Poulantzas 'afdaalt' van het meer abstracte niveau van de productiewijze naar het 'reëel-concrete' niveau van de *sociale formatie*. Een sociale formatie

'... presents a particular combination, a specific overlapping of several "pure" modes of production... (it) constitutes a complex unity in which a certain mode of production dominates the others which compose it... The dominance of one mode of production over the others in a social formation causes the matrix of this mode of production (i.e. the particular reflection of determination by the economic element in the last instance by which it is specified) to mark the whole of the formation' (Poulantzas, (1968), 1973, p. 15).

Met andere woorden: een sociale formatie, gedomineerd door de kapitalistische productiewijze, vertoont juist die karaktertrekken, die daarmee samenhangen. Het probleem is nu, dat Poulantzas nalaat criteria of *empirische referenten* te formuleren, met behulp waarvan men kan vaststellen, welke de samenstellende productiewijzen zijn en welke productiewijze de dominerende is. Dit verschaft de auteur enerzijds een aangename speelruimte, waardoor hij de lezer danig in verwarring kan brengen, anderzijds leidt dit tot de bouw van een de werkelijkheid nauwgezet reproducerend begrippensysteem, dat als elke *ex post* constructie' als elke *replica* elke verklarende kracht mist ten opzichte van het origineel. Naarmate de werkelijkheid gecompliceerder wordt, wordt deze constructie onoverzichtelijker, en dit leidt tenslotte tot tegenstrijdigheden en tot het overboord zetten van de ogenschijnlijk zo 'strak en wetenschappelijk' geformuleerde schematiek van produktiewijzen en sociale formaties, van determinanten en dominerende structuren:

'... because of the complexity of a social formation, it does not necessarily follow from the fact that the CMP (capitalist mode of production) is dominant in this formation that the capitalist type is the dominant type of its state at the level of the political superstructure. We can talk accurately of a capitalist formation or of a formation dominated by the CMP even though its state has a feudal character...'

'... because of the autonomy of instances characteristic of the CMP and impressed by it on the capitalist formation, this dominant CMP permits the existence, at the level of the political instance, of a state dominated by a type other than which characterizes the state of this mode' (Poulantzas, (1968), 1973, p. 144).

De tegenstrijdigheid — een politieke structuur niet in overeenstemming met de dominante productiewijze — kan slechts onder handhaving van de formele geldigheid van het schema, waarin de economie de in laatste instantie dominerende factor is, opgelost worden door 'dominant' zo te interpreteren, dat het ook 'niet-dominant' kan betekenen. De formeel door de dominerende instantie bepaalde autonomie van de politieke structuur is immers zo absoluut geworden, dat de dominerende en determinerende economische structuur er zijn invloed op heeft verloren en dat *iedere* invulling ervan mogelijk wordt.

Poulantzas snijdt aldus de band tussen de economie als in laatste instantie determinerende factor en de staat door. Welk type staat tot stand komt, hoe de staat zich ontwikkelt — het zijn vragen, die binnen het schema van Poulantzas niet opgelost kunnen worden. Poulantzas' schema heeft immers door al te ruime interpretatie van 'determinerend' en 'dominant' ieder materiële betekenis verloren: *elke* vorm (van de staat) kan kennelijk zonder formeel in strijd met het schema geraken tot stand komen, tegelijk echter kan *geen enkele* vorm met behulp van het schema verklaard worden.

De staat verschijnt met andere woorden als een instituut, dat geheel is losgemaakt uit de maatschappelijke verhoudingen. Ditzelfde kan men constateren in het (latere) werk van Claus Offe — hetgeen leidt tot een merkwaardig soort étatisme: de staat wordt tot een vrijzwevend en onbaatzuchtig verschijnsel in het maatschappelijk geheel. De staat verschijnt als het instituut, dat de 'Organisationsmittel des gesellschaftlichen Lebens' verschaft: 'Der Staat entwickelt und unterhält die Gleisanlagen des gesellschaftlichen Verkehrs' (Offe, 1975, p. 10).

De verklaring van dit optreden doet Offe geheel op het gebied van een metafysisch étatisme belanden:

'Da jeder Versuch, den Inhalt der Staatstätigkeit auf Konstellationen und Interessen zurückzuführen, die ausserhalb des Staates liegen, unweigerlich in den Zirkel führt, bleibt nichts anderes übrig, als ein "Interesse des Staates an sich selbst" zum Ausgangspunkt der Überlegungen zu machen' (Offe, 1975, p. 13).

Onder deze 'Interesse des Staates an sich selbst' wordt vervolgens het belang verstaan '... überhaupt ein System von Organisationsmitteln des gesellschaftlichen Lebens...' (Offe, 1975, p. 13) te bezitten. De ene tautologie wordt dus door een andere vervangen. Keren wij terug naar Poulantzas.

Poulantzas draagt zelf tot een verdere ontmanteling van zijn schema bij. Dit wordt duidelijk, wanneer hij zich concentreert op ontwikkeling en verandering van sociale formaties. In een sociale formatie, gekenmerkt door een aantal conflicten ten gevolge van het naast elkaar bestaan van verschillende productiewijzen, zorgt de politieke structuur, de staat, voor het bewaren van de cohesie, maar tegelijk is de staat (daarom ook) 'the nodal point of societal

transformation' (Bridges, 1974, p. 169):

'The specific *objective* of political practice is the state, i.e. institutionalized political power, which is the cohesive factor in a determinate social formation and the nodal point of its transformations' (Poulantzas, (1968), 1973, p. 93).²⁹

'Political practice produces transformations: its objective is the state as the nodal structure in which this unity (of the social formation) breaks, . . . it is possible to aim at the state as a factor for producing a new unity and new relations of production' (Poulantzas, (1968), 1973, p. 45).

Of zoals Clarke zegt: '. . . a new mode of production is introduced by the state' (Clarke, 1977, p. 20).

Poulantzas geeft als voorbeeld de absolutistische staat:

'The function of the absolutist state is precisely not to operate within the limits fixed by an *already given* mode of production, but to produce *not-yet-given relations* of production (i.e. capitalist relations) and to put an end to feudal relations of productions: its function is to *transform* and to *fix* the limits of the mode of production' (Poulantzas, (1968), 1973, p. 160-1).

Duidelijk is nu dat deze onverwachte ontknoping — het politiek proces, of liever de staat bepaalt de historische opeenvolging van productiewijzen, en niet bijvoorbeeld de economische of technologische ontwikkeling — Poulantzas in ieder geval voor twee problemen stelt: hoe kan de opvatting van de staat als cohesiefactor verenigd worden met deze opvatting van de staat als belangrijke factor van verandering en hoe dient dit optreden van de staat verklaard te worden? Het antwoord op deze laatste vraag is beslissend voor de mogelijkheid van het in de eerste vraag veronderstelde. Beide antwoorden vereisen een analyse van het politieke proces en, daarbinnen, van het proces van staatsvorming.

Poulantzas bewandelt bij de beantwoording van deze vraag een tweetal, nogal van elkaar verschillende wegen — hetgeen de duidelijkheid natuurlijk niet ten goede komt. Enerzijds weigert Poulantzas afstand te doen van de deterministische teleologie die in het structureel-functionalistisch paradigma besloten ligt: de staat '. . . expresses the structure of the mode of production whose dominance it anticipates' (Clarke, 1977, p. 21). Dit kan niet anders betekenen dan dat de staat het medium is via welk een zeker metafysisch ontwikkelingsbeginsel zijn invloed effectueert (vgl. Clarke, 1977, p. 21; zie ook Bridges, 1974, p. 182). Hiermee betreedt Poulantzas 'het rijk van de volledige mythologie' (Laclau (1975), 1976, p. 671), dat ik echter verkies links te laten liggen. De analyse van politieke processen wordt op deze wijze immers geheel terzijde geschoven.

Anderzijds stelt Poulantzas expliciet het probleem van de analyse van politieke processen aan de orde door toch nadrukkelijk de staat als het product

van 'political practice' op te vatten en er daarbij vanuit te gaan, dat de staat '. . . the condensation of a balance of forces' (Poulantzas (1974), 1975, p. 98) is, '. . . a relation, or more precisely the condensate of a relation of power between struggling classes' (Poulantzas 1976, p. 74). Poulantzas benadrukt dan ook herhaaldelijk, dat '. . . the state is not a mere tool or instrument of the dominant classes, to be manipulated at will . . .' (Poulantzas, (1974), 1975, p. 78).³⁰ Evenmin als een passief stuk gereedschap in handen van een bepaalde klasse, dient de staat als een onafhankelijk subject, als rationaliserende instantie van de burgerlijke maatschappij, als scheidsrechter tussen strijdende klassen (Poulantzas, 1976, p. 74) beschouwd te worden.

Dit aantrekkelijke uitgangspunt — de staat als resultaat van voortgaande politieke strijd en als weerspiegeling van de politieke machtsverhoudingen — wordt echter door Poulantzas niet uitgewerkt. Hij ontwikkelt geen theorie van het politiek proces op basis waarvan verklaard zou kunnen worden waarom en op welke wijze politieke processen uiteindelijk tot processen van staatsvorming zullen en kunnen leiden. Een aantal redenen kan hiervoor opgesomd worden.

In de eerste plaats stoot men hier op de grenzen van het gehanteerde structureel-functionalistisch paradigma, of, met andere woorden, op de onverenigbaarheid van een functionalistische conceptie van de staat (de staat als instituut ter handhaving van de cohesie van de produktiewijze en de sociale formatie) met een conceptie van de staat als resultaat van politieke processen. Immers: op voorhand kan nooit aangenomen worden, dat het resultaat van die politieke processen inderdaad overeenkomstig het in het paradigma vooronderstelde zal zijn, tenzij men natuurlijk uitgaat van een teleologisch of metafysisch ontwikkelingsbeginsel — hetgeen ik niet verkies te doen. Een en ander impliceert, dat in het gehanteerde structureel-functionalistisch paradigma het resultaat van politieke processen *voorondersteld* wordt, waardoor serieuze politieke analyse overbodig wordt.

In de tweede plaats is er het streven van Poulantzas vast te houden aan de traditionele marxistische staatsconceptie, waarin het gehanteerde structureel-functionalistische paradigma in feite wortelt: de staat als het comité ter behartiging van de gemeenschappelijke belangen van de bourgeoisie. Uitgangspunt is immers toch dat '. . . these functions (of the state) correspond . . . to the political interests of the dominant class' (Poulantzas, (1968), 1973, p. 54). Hoe kan het ook anders: wanneer de staat de cohesie garandeert van een maatschappij, waarin een klasse dominant is, dan doet hij dit nolens volens in het belang van die klasse³¹ of in het belang van een coalitie van dominante klassen, het 'power bloc'.³²

Op deze manier wordt het resultaat van politieke processen op *dubbele* wijze *voorondersteld*: niet alleen wordt er vanuit gegaan, dat de cohesie van de

sociale formatie bevorderd zal worden, maar ook dat dit in het belang van de heersende klasse zal geschieden — hetgeen een werkelijke analyse van die politieke processen niet zeer aantrekkelijk maakt.

In de derde plaats is daar Poulantzas' anti-humanistische vooringenomenheid: mensen verschijnen in zijn werk niet als bewust handelende individuen, maar als 'dragers' van objectieve structuren. Enerzijds betekent dit het toekennen van menselijke eigenschappen aan gedachtenconstructies, 'anthropomorfizing the structures' (structuren, 'instanties' handelen, hebben doeleinden en schrijven zich zelf en elkaar functies toe). Anderzijds brengt dit een verwaarlozing met zich mee van aandacht voor en verklaring van menselijk gedrag, zonder welke politiek gedrag en het politiek proces niet verklaard kan worden (vergelijk mijn 'Rationaliteit en rationeel gedrag; in Acta Politica, juli 1976).

Tenslotte is er de al eerder gesignaleerde en gekritiseerde neiging van Poulantzas om uitvoerige begripsvorming te houden voor het verschaffen van een theorie. Dit leidt er toe, dat verklaring van politieke processen vervangen wordt door een typologie van klassen, welke nog het meest lijkt op een steeds ingewikkelder wordend doolhof van sociologische abstracties, waarin tenslotte lezer en auteur hopeloos verdwalen.

Concluderend kan dus gesteld worden, dat het waardevolle uitgangspunt van Poulantzas — de staat als het resultaat van voortgaande politieke strijd en als weerspiegeling van de maatschappelijke krachtsverhoudingen — ten gevolge van dit alles niet in een theorie van staatsvorming wordt omgezet.

Daarnaast moet vastgesteld worden, dat Poulantzas al te groot belang hecht en al te exclusieve aandacht schenkt aan het *politieke* aspect, met name aan de staat, bij de behandeling van maatschappelijke verandering. Van een afgevoegde analyse van de wisselwerking tussen economische, sociale en politieke factoren is geen sprake. De economische ontwikkeling speelt slechts een nominalistische rol via het formele schema van determinatie en dominantie wat tenslotte zelfs geheel overboord wordt gezet. Aan het belang, de omvang en de beperkingen van het ingrijpen van de staat in het economisch leven wordt, omgekeerd, ook geen systematische aandacht besteed.

Naast de gebreken van het structureel-functionalisme vertoont het werk van Poulantzas dus een andere eigenschap van traditionele, 'burgerlijke' politieke wetenschap: de overschatting van en isolering uit het geheel van maatschappelijke factoren van het politieke aspect waarbij 'politiek' dan ook nog ten onrechte beperkt wordt tot activiteiten, die op de staat gericht zijn.

Poulantzas exclusieve belangstelling voor begripsvorming tenslotte sluit het opstellen van een *theorie* van staatsvorming uit. Het werk van Poulantzas kan dan ook niet als een bijdrage tot de ontwikkeling van een theorie van staatsvorming beschouwd worden en is overigens slechts marxistisch naaar

de verbale vorm, niet naar inhoud.

Wanneer ik het tot nu toe behandelde probeer samen te vatten, dan moet allereerst vastgesteld worden, dat op de eerste en centrale vraag van een theorie van staatsvorming — waarom en onder welke omstandigheden ontstaan er instellingen zoals staten — ten principale geen antwoord wordt gegeven: *het bestaan van de staat wordt voorondersteld*. Als een direct gevolg hiervan worden zowel de historische als de internationale aspecten van staatsvormingsprocessen verwaarloosd.

Vervolgens wordt het befaamde basis-bovenbouw schema door vrijwel alle auteurs weer op de Hegeliaanse voeten geplaatst: de staat verschijnt als het instituut, dat de voorwaarden moet scheppen en in stand houden, zonder welke het (kapitalistische) economische systeem en de maatschappij als zodanig niet kunnen functioneren.

Voor het ontstaan en de ontwikkeling van dit zo belangrijke instituut wordt echter geen verklaring gegeven — het is al meermalen benadrukt. Dit leidt enerzijds — wanneer men in formele zin vasthoudt aan het basis-bovenbouw-schema — tot de omarming van een *teleologisch* beeld van de maatschappelijke ontwikkeling, anderzijds — wanneer men het geheel loslaat — tot een bijkans *metafysisch étatisme*, waarbij de staat, volledig losgeweekt uit de maatschappelijke context, 'voor eigen rekening' de voorwaarden voor het maatschappelijk verkeer schept.

Daarnaast is benadrukt, hoe zeer het gehanteerde structureel-functionalistisch paradigma de ontwikkeling van een theorie van het politiek proces belemmert. Hierin moet de belangrijkste oorzaak gevonden worden voor het feit, dat een dergelijke theorie niet ontwikkeld wordt, zelfs wanneer men, zoals Hirsch en Poulantzas, het overigens juiste standpunt aanhangt, dat de staat als resultaat van politieke processen beschouwd moet worden en men overtuigd is van de noodzaak een dergelijke theorie te ontwikkelen.³³ De ontwikkeling van een dergelijke theorie zou immers inhouden, dat de traditionele marxistische conceptie van de staat, waarin het structureel-functionalistische paradigma wortelt, overboord gezet moet worden. Op voorhand kan men er immers niet vanuit gaan, dat steeds het daarin vooronderstelde resultaat in het politieke proces bereikt zal worden, of anders geformuleerd, men moet het voor mogelijk houden, '... dass aktuelle Staatsätigkeit nicht immer adäquater Ausdruck gesamt-kapitalistischer Interessen ist' (Gerstenberger, 1975, p. 22).

Tot het overboord zetten van de marxistische dogmatiek zijn echter zelfs degenen, die op de grenzen van het gehanteerde structureel-functionalistisch paradigma zijn gestoten en op een alternatief hebben gewezen, waarbij merkwaardig genoeg — of juist niet — gesteund wordt op het werk van 'burgerlijke'

Amerikaanse politicologen zo als Easton,³⁴ niet in staat. De legitimerende werking, die van het omarmen van deze dogmatiek uitgaat, wensen zij vooralsnog niet te ontberen.

3.3 Functies van de staat

Lang niet altijd verdelen de auteurs, die een bijdrage aan de ontwikkeling van een marxistische staatstheorie proberen te leveren, hun aandacht gelijkelijk over problemen van lange en korte termijn: auteurs, die zich nadrukkelijk bezig houden met problemen van korte termijn — de verklaring van het directe optreden van de staat, de behandeling van de functies van de staat — verwaarlozen problemen van lange termijn, de verklaring van het ontstaan en de ontwikkeling van de staat.

Omgekeerd schenken auteurs, die zich op hun specifieke wijze met de 'verbijzondering van het maatschappelijk algemene in een afzonderlijk instituut' bezig houden, weinig gedetailleerde aandacht aan het concrete optreden van de staat, hoewel zij natuurlijk wel — zoals boven vermeld — meer algemeen geformuleerde functies van de staat onderscheiden, zoals daar zijn de bescherming van de rechtsorde en in het bijzonder van de particuliere eigendom, de zorg voor de maatschappelijke stabiliteit en de 'infrastructuur' of de handhaving van het geweldsmonopolie, ja zelfs daarin de noodzaak van het afzonderlijke bestaan van de staat vinden.

Omdat auteurs, die zich voornamelijk met het concrete functioneren van de staat bezig houden, het bestaan van de staat *vooronderstellen*, is hun bijdrage aan een theorie van staatsvorming in ieder geval beperkt. Nochtans kan een aanzienlijke bijdrage geleverd worden, wanneer antwoord wordt gegeven op vragen als waarom, onder welke omstandigheden, via welke politieke processen en met welk resultaat bepaalde functies door de staat ter hand genomen worden. Slechts aan het laatste element van deze probleemreeks (de effectiviteit' van het staatsoptreden) wordt meestal wel enige, aan de rest er van wordt doorgaans zeer weinig aandacht besteed. Aan veel werk lijkt de zo fraai door Heide Gerstenberger geformuleerde 'implizite Entsprechungshypothese' ten grondslag te liggen: de behoeften en belangen van de kapitalistische klasse worden automatisch en vanzelfsprekend door de staat probleemloos behartigd (Gerstenberger, 1977, p. 45). Of zoals Claus Offe schrijft: er wordt een '... durchgängiges Komplementaritätsverhältnis zwischen ökonomischer und politischer Macht' verondersteld.

Belangrijke vragen van een theorie van staatsvorming blijven op deze wijze onbeantwoord:

'Die Frage bleibt offen, ob und wie sich Aktionen des Staatsapparates, die für die Reproduktion des kapitalistischen Systems als objektiv notwendig bestimmt

K. Koch De nieuwe marxistische staatstheorie

werden können, im politischen Prozess tatsächlich durchsetzen, und wie die Konsequenzen der dabei auftretenden Konflikte und administrativen Funktionsmängel aussehen' (Hirsch, 1974b, p. 78).

De staat wordt met andere woorden te vaak beschouwd als een '... eenduidig kausal determinierter Funktionsmechanismus . . . , indem sich die objektiven Interessen einer herrschenden Klasse nahtlos in administrativ-politische Strategien umsetzen . . .' (Hirsch, 1974b, p. 79). Hoe beperkt een dergelijke functionalistische conceptie van de staat is, zal ik in het navolgende illustreren aan de hand van een bespreking van enkele auteurs, die zich op dit terrein wagen. Allereerst zal ik enige auteurs behandelen, die het functioneren van de staat verbinden met de conjuncturele ontwikkeling, vervolgens enkele anderen, die dit doen met de structurele en technologische ontwikkeling en tenslotte enkelen, die het optreden van de staat verbinden met problemen, die voortvloeien uit de internationale verwevenheid van (kapitalistische) economieën.³⁵

Paul M. Sweezy

Paul M. Sweezy beschouwt het als de taak van de staat middels overheidsuitgaven de aan het kapitalisme inherente tendens tot onderconsumptie, oorzaak van depressie en werkeloosheid, tegen te gaan (zie ook noot 15).

Het is nu de vraag, of op deze wijze, 'by an appropriate policy of taxation and spending', de tendens tot onderconsumptie geneutraliseerd kan worden. Economisch technisch lijkt Sweezy dit tot de mogelijkheden te rekenen, maar daarnaast moet volgens hem aan een aantal voorwaarden voldaan worden, die nu eenmaal niet binnen het kapitalisme vervuld *kunnen* worden. Het kapitaal zou dan immers zijn karakter van 'self-expansion' op moeten geven, hetgeen — per definitie — natuurlijk niet te verwachten is (Sweezy, (1942), 1970, p. 348-9).

Omdat de staat stevig in handen is van de kapitalistische klasse (zie p. 17), kan deze daartoe ook niet dwingen. Integendeel, door de kapitalistische eigendomsverhoudingen te garanderen en door het bestaande stelsel te beschermen tegen hervormingsgezinde politieke bewegingen verzekert de staat het voortgaan van het kapitalistische ontwikkelingsproces en daarmee uiteindelijk de ondergang van het kapitalisme:

'The really deadly enemy of capitalism is its own self-contradictory character — "the real barrier of capitalist production is capital itself". In seeking a way out of its self-imposed difficulties, capital plunges the world into one crisis after another, finally setting loose forces which it is no longer able to control' (Sweezy (1942), 1970, p. 352).

Voorwaar, de 'Komplementaritätsverhältnis' tussen economie en politiek is in de visie van Sweezy van een wel zeer fatalistisch karakter.

Paul A. Baran

Ook Baran lijkt het bestaan zelf van de staat als een onproblematisch vertrekpunt te kiezen en ook hij lijkt van een 'implizite Entsprechungshypothese' van een functionalistisch staatsmodel, uit te gaan: '... the state performed energetically and unequivocally its basic function: the maintenance and protection of the capitalist order' (Baran, (1957), 1973, p. 215-6). Ook de vraag, waarom bepaalde functies — de zorg voor volledige werkgelegenheid bij voorbeeld — juist door de staat en niet door andere instellingen vervuld moeten worden, wordt door Baran zonder nadere uitleg beantwoord of eigenlijk dus niet eens gesteld: 'These can only be provided by the state' (Baran, (1957), 1973, p. 215).

Toch wijst Baran iets nadrukkelijker dan de wel zeer terloopse verwijzing van Sweezy (zie noot 15) naar een mechanisme, met behulp waarvan verklaard zou kunnen worden, waarom en hoe bepaalde economische ontwikkelingen en omstandigheden kunnen leiden tot optreden van de staat. De zorg voor het handhaven van volledige werkgelegenheid vloeit voort uit de noodzaak de werkeloosheid niet zo groot te laten worden, dat '... the political repercussions become dangerous to the stability of the system' (Baran (1957), 1973, p. 228-9).³⁶ Met andere woorden: economische omstandigheden geven niet automatisch en vanzelfsprekend aanleiding tot activiteiten van de staat, maar slechts wanneer 'the social and political explosiveness', tot stand gebracht door de gevolgen van die omstandigheden, onaanvaardbaar groot gaat worden. Omdat echter een theorie van het politiek proces ontbreekt, kan niet verklaard worden, waarom juist en kennelijk alleen de staat in staat geacht wordt deze politieke problemen het hoofd te bieden. Overigens betekent dit alles wel, dat de aldus geïnduceerde overheidsmaatregelen niet noodzakelijkerwijs gericht hoeven te zijn op het wegnemen van de *economische* oorzaken van de politieke onrust, i.c. het bestrijden van de werkeloosheid. Ook met niet-economische middelen kan deze onrust weggenomen worden. De één-één relatie tussen economische behoefte (d.w.z. het belang van de kapitalistische klasse) en het optreden van de staat wordt op deze wijze in ieder geval gerelativeerd. Baran werkt de consequenties van een en ander niet uit, hij zou daarmee al te zeer in strijd komen met de relatie van automatische complementariteit tussen economische behoefte en optreden van de staat, die ook hem tot uitgangspunt dient.

Nog in een ander opzicht is Baran's analyse wat subtieler dan die van Sweezy. Baran signaleert zekere economische en politieke grenzen aan de effectiviteit van het optreden van de staat, terwijl Sweezy dit probleem *per definitie* oplost: de staat is nu eenmaal het instrument van de kapitalistische klasse en is dus in zijn optreden beperkt tot het behartigen van de belangen van die klasse. Baran's opvattingen kunnen het best geïllustreerd worden aan de

hand van zijn behandeling van het probleem van de werkeloosheid.

Werkeloosheid wordt volgens hem veroorzaakt door de kloof tussen de zich steeds uitbreidende industriële capaciteit en de steeds verder achterblijvende koopkrachtige vraag, door de aan het kapitalisme inherente tendens tot onderconsumptie kortom. Op welke wijze de koopkrachtige vraag gestimuleerd wordt of — wat hetzelfde is — voor welk doel de anders braak liggende surplus capaciteit van het productiesysteem ook wordt aangewend,³⁷ steeds zal dit gefinancierd moeten worden uit (een verhoging van) de belastingopbrengst, omdat inflatoire financiering op den duur '... seriously weakens the authority of the government and disrupts the political and social cohesion of the capitalist order' (Baran (1957), 1973, p. 253). Maar doordat men deze politieke beperking probeert te omzeilen, lijdt men schipbreuk op een strikt economische: voortgaande belastingverhoging betekent uiteindelijk consumptiedaling.

'Hence the paradox that the larger the amount of surplus that the government must spend in order to maintain the desired level of income and employment, the larger it tends to make the surplus itself by seizing parts of income that otherwise would have been spent on consumption' (Baran (1957), 1973, p. 254).

Geconcludeerd moet dan ook worden, dat overheidsingrijpen ten gunste van het handhaven van de werkgelegenheid ineffectiever wordt naarmate de werkloosheid toeneemt. Niet alleen omdat hogere belastingen het consumptieniveau gaan aantasten en dus het surplus weer vergroot wordt, maar ook omdat aan de noodzakelijke verhogingen van de belastingen politieke grenzen zijn gesteld:

'The repercussions of such a policy for the social stability of the capitalist system, and the political dangers that it would entail would be worse than those resulting from a continuous inflation' (Baran (1957), 1973, p. 255).

De relatieve *economische* ineffectiviteit van het staatsoptreden — een redelijk niveau van werkgelegenheid kan daarnaast ook nog slechts met behulp van stijgende bewapeningsuitgaven gehandhaafd blijven, waartegen op den duur ook politiek verzet zal ontstaan — maakt volgens Baran 'systematic ideological "processing" of the population to assure its loyalty to monopoly capitalism' noodzakelijk (Baran (1957), 1973, p. 259). De basis gaat kennelijk steeds meer op de bovenbouw rusten.

Elmar Altvater

Evenals Baran wijst Altvater er op, dat de staat juist in tijden van economische crisis bepaalde functies op zich neemt:

'Daher tritt der Staat nicht erst als Regulator von Krisen, als *Meister des Krisenmanagement* . . . in Erscheinung . . . sondern er ist *als historisch gewordener Staat selbst Resultat* historischer Gesellschaftskrisen und davon geprägt' (Altvater, 1972, p. 25).

Dit belangrijke inzicht — op deze wijze wordt in ieder geval voorkomen, dat bepaalde taken a priori aan de staat worden toegeschreven — werkt Altvater bij gebrek aan een politieke theorie niet uit.

Wel wijst hij er op, dat betwijfeld mag worden

' . . . ob der *Staat* als Institution auf der Grundlage der bestehenden Gesellschaft, mit Funktionen ausgestattet, die selbst das Resultat eklatierender Widersprüche sind, in der Lage ist, diesen Widersprüchen beizukommen' (Altvater, 1972, p. 29).

De staat kan slechts de symptomen van de crisis bestrijden en aldus de crisis een ander aanzien geven, maar niet de fundamentele verhoudingen wijzigen, die aan het ontstaan van die crisis ten grondslag liggen:

' . . . die . . . Staatsausgaben zur Erhöhung der "effektiven Nachfrage" (können) keineswegs die Krise "regulieren", vielmehr wird allein ihr Erscheinungsbild modifiziert (Stagflation, Finanzkrise etc.)' (Kostedde, 1976, p. 12).

Ernest Mandel

Ook voor Mandel vormt het bestaan en de ontwikkeling van de staat zelf geen probleem en ook hij lijkt van een 'implizite Entsprechungshypothese', van een functionalistisch staatsmodel uit te gaan. De staat is een instrument, dat voortdurend ter beschikking van de bourgeoisie staat:

'At the risk of over-simplification, we can say that, when the bourgeoisie is weak it always seeks salvation in protection by the state . . . Only when the bourgeoisie is strong and full of confidence in its strength and its power to overcome obstacles by its economic superiority alone does it freely denounce state-interventionism' (Mandel, (1968), 1977, p. 498-9).

Hoe de bourgeoisie juist wanneer zij kennelijk in het geheel der maatschappelijke krachtsverhoudingen een zwakke positie inneemt, er *toch* in slaagt de staat voor haar doeleinden te gebruiken, wordt door Mandel niet uiteen gezet en evenmin bij gebrek aan een politieke theorie verklaard. Steeds wordt per definitie aangenomen, dat het optreden van de staat gericht zal zijn op het versterken van de macht en de rijkdom van de bourgeoisie. De vorm van het ingrijpen verschilt al naar gelang de ontwikkelingsfase van het kapitalisme.

De huidige fase van het monopolie kapitalisme wordt er door gekenmerkt, dat het steeds moeilijker wordt het geïnvesteerde kapitaal winstgevend — *raison d'être* van het kapitalisme — te exploiteren. De staat zorgt er nu voor,

dat deze winstgevende exploitatie mogelijk blijft: '*The state becomes the essential guarantor of monopoly profits*' (Mandel (1968), 1977, p. 502) . . . 'or at least (of those) of the decisive sections of the capitalist monopolies' (Mandel (1968), 1977, p. 541). Deze verwijziging naar mogelijke tegenstrijdigheid van belangen binnen het geheel van kapitalistische monopolies is zeker interessant, maar Mandel laat — alweer — na het politieke proces te analyseren, dat er toe leidt, dat de staat juist de winsten van bepaalde 'secties' garandeert en die van andere verwaarloost.

Deze noodzakelijke garantie van winsten betekent overigens niet, dat de staat een overwicht op het economisch leven begint te verwerven. Integendeel, het is een uitdrukking van de 'submission of the state to the monopolies through increasing personal links between the leading figures in the state and the heads of big monopolies, in person' (Mandel (1968), 1977, p. 507).³⁸

De staat vervult zijn functie, het garanderen van winst, op tal van manieren: bij voorbeeld door het ter beschikking stellen van bepaalde 'basic inputs' (transportfaciliteiten, energievoorziening), waardoor winstgevende exploitatie mogelijk wordt, door het verstrekken van subsidies aan bedrijven in moeilijkheden en door het verstrekken van exportgaranties en -subsidies, maar vooral door te zorgen voor markten, waarop de monopolies voortdurend hun producten kwijt kunnen. Het gaat daarbij vooral om de aanschaf door de staat van militaire goederen.

Mandel's antwoord op de vraag, in hoeverre het optreden van de staat effectief is, is dubbelzinnig en weinig bevredigend. Enerzijds lijken er grenzen aan het optreden van de staat gesteld: ' . . . the bigger the recession, the bigger must be the creation of "replacement" purchasing power, and the more this promotes the tendency to inflation' (Mandel (1968), 1977, p. 532). En deze inflatie verhindert in sterke mate het normale functioneren van het kapitalisme.

Anderzijds concludeert Mandel dat deze ontwikkeling op het zuiver economische niveau niet tot een automatische ineenstorting van het kapitalisme hoeft te leiden. Het kapitalisme schijnt daarentegen zijn grenzen te vinden in de politieke conflicten, die het oproept. Mandel laat na hier een analyse van te geven. Hij volstaat met een andere versie van Sweezy's fatalistische 'Komplementaritätsverhältnis':

'But this increasing role of the state means at the same time the violent compression of social and international contradictions, and so intensifies the advance of capitalism towards explosive outbreaks of war and revolution' (Mandel (1968), 1977, p. 539).

David Yaffe

Ook David Yaffe streeft er in zijn artikel '*The marxian theory of crisis*,

capital and the state' naar het optreden van de staat tegen de achtergrond van de conjuncturele ontwikkeling, of beter, van het kapitalistische accumulatieproces te analyseren. Daarbij zet hij zich scherp af tegen de verklaring van de crises, zoals die door Sweezy en Baran wordt gegeven, met behulp van de onderconsumptie-these. Kort samengevat komt zijn kritiek hierop neer, dat deze de essentie van het kapitalisme niet raakt: kapitalistische ondernemers zijn immers niet geïnteresseerd in het louter verkopen van hun producten, maar in het verkopen van hun producten tegen zo groot mogelijke winst. Yaffe zoekt de oorzaak van een economische depressie dan ook in een daling van de winstgevendheid van de investeringen: 'The overproduction of capital, and therefore the crisis, was due to the fact that accumulation and the expansion of production had outrun profitability' (Yaffe, 1973, p. 207).

De crisis nu is niet alleen het *gevolg* van de overproductie van kapitaal, maar ook de *methode* bij uitstek om deze het hoofd te bieden en de winstgevendheid te herstellen. In een crisis vindt kapitaalvernietiging plaats, zwakke bedrijven verdwijnen, concentratie van kapitaal in sterkere bedrijven met een relatief hoge arbeidsproductiviteit wordt er door bevorderd, de lonen komen ten gevolge van de werkeloosheid onder druk te staan, waardoor de winstmarges weer wat kunnen toenemen etc. In de crisis, kortom, worden de omstandigheden voor een hernieuwde winstgevendende exploitatie van investeringen tot stand gebracht.

Uit deze wijze van analyse vloeit logischerwijze — ook Yaffe hanteert een 'implizite Entsprechungshypothese'³⁹ — een specifiek optreden van de staat voort: als het in de crisis inderdaad gaat om de herstructurering van het productieve kapitaal, dan dient de staat zich daarop te richten. Fine en Harris (1976a, 1976b) leggen hier dan ook de nadruk op.

Merkwaardig genoeg behandelt Yaffe zelf dergelijke maatregelen nauwelijks, maar analyseert hij vooral de beperkingen, waaraan een politiek ter stimulering van de koopkrachtige vraag gericht op handhaving van volledige werkgelegenheid — de *panacee* van de vermaladigde onderconsumptionisten — gebonden is. Nochtans lijkt de kritiek van sommige van zijn marxistische collega's (bv. Fine and Harris, 1976b, p. 173), dat Yaffe dus eigenlijk toch een verkapt aanhanger van de 'burgerlijke', Keynesiaanse conceptie van het economisch optreden van de staat is, niet geheel terecht.

Hoewel hij haar slechts met weinig nadruk naar voren brengt, is de opvatting van Yaffe, dat het succes van het proces van herstructurering in de richting van grotere winstgevendheid *niet* louter bepaald wordt door strikt economische omstandigheden, belangrijk. Hiermee suggereert hij, dat aan het strikt economisch optreden van de staat, gericht op die herstructurering, bepaalde sociale en politieke grenzen zijn gesteld (Yaffe 1973, p. 207). En dan gaat het er vooral om, dat de politieke krachtsverhoudingen de staat er toe

dwingen via stimulering van de koopkrachtige vraag te streven naar volledige werkgelegenheid: het is de prijs, die aan de arbeidersklasse betaald moet worden teneinde haar integratie in het proces van herstel van de kapitalistische productie na de tweede wereldoorlog veilig te stellen en ten einde haar loyaliteit ten opzichte van het kapitalistische systeem te behouden (vgl. Yaffe, 1976, p. 412).

Dit streven naar volledige werkgelegenheid heeft nu volgens Yaffe twee elkaar versterkende gevolgen, die nadelig zijn voor het herstel van de winstgevendheid via herstructurering van het productieve kapitaal. Enerzijds wordt de crisis met zijn voor de herstructurering 'heilzame' werking door de koopkracht stimulerende staatsuitgaven uitgesteld, zonder dat de oorzaken ervan worden weggenomen, zodat in een latere fase hogere uitgaven nodig zijn. Anderzijds verergert de verhoging van de staatsuitgaven de oorzaken van de crisis: de staatsuitgaven worden immers gefinancierd uit belastingen en beteken

'... a reduction in the proportion of any given mass of surplus value which remains in the hands of capital and is available for accumulation: it must, that is, reduce the rate of profit in value terms' (Fine and Harris, 1976b, p. 173).

Met andere woorden: door de crisis te bestrijden wordt deze slechts versterkt. Het proces van staatsinterventie heeft een zelfvernietigend karakter: stagnatie en inflatie zijn het gevolg.

Duidelijk is, dat hiermee de horens van een actueel dilemma zijn weergegeven. Nochtans zijn hier slechts de parameters gegeven, waarbinnen de politieke strijd gevoerd zal worden. De positie van de staat zelf binnen dit geheel en het te voeren beleid — hetzij meer gericht op winstherstel, hetzij meer gericht op handhaven van de werkgelegenheid — blijven onbepaald, omdat een analyse van het politiek proces en van de politieke krachtsverhoudingen, die uiteindelijk het specifieke mengsel van maatregelen zullen bepalen, achterwege blijft. De problemen voor het functioneren van de staat zelf, die zouden kunnen voortvloeien uit een bepaald beleid — begrotingstekorten, interne conflicten en geringe effectiviteit door de wens een pakket van tegenstrijdige maatregelen uit te voeren — komen eveneens niet aan de orde.

Joachim Hirsch

Ook Hirsch verbindt het optreden, de functies van de staat — niet zoals boven is aangeduid (de verklaring van) het *afzonderlijke bestaan* van de staat — met de wetmatigheden van het kapitalistische accumulatieproces en eveneens met name met de tendentiële daling van de winstvoet. Het optreden van de staat is er op gericht tegenkrachten tegen deze ontwikkeling te mobiliseren, zoals daar zijn de verhoging van de uitbuitingsgraad, vernietiging van geaccu-

muleerd kapitaal en herstructurering, modernisering en monopolisering van de productieve capaciteit.

De analyse van Hirsch is echter aanzienlijk subtieler dan die van bijvoorbeeld Yaffe, die het optreden van de staat interpreteert als een 'unvermittelte Reaktion auf objective Reproduktionsnotwendigkeiten des Gesamtkapitals'. Met nadruk wijst Hirsch er op, dat het hier gaat om een

'... historisch Prozess, in dem sich die durch das Wertgesetz und das Kapitalverhältnis bestimmten objektiven Tendenzen mittels konkreter politischer Bewegungen und Prozesse, Klassenkämpfe, Konflikte zwischen einzelnen Kapitalen und Kapitalgruppen auf nationaler wie auf internationaler Ebene durchsetzen' (Hirsch, 1973, p. 256).

In een recenter artikel verschuift Hirsch het zwaartepunt geheel naar het politieke proces, dat niet langer als een voertuig van 'durch das Wertgesetz und das Kapitalverhältnis bestimmten objektiven Tendenzen' beschouwd wordt. Het omgekeerde is eerder het geval:

'... der Klassenkampf ("entwickelt") sich nicht "irgendwie" aus dem Prozess der Kapitalakkumulation..., sondern... Kapitalakkumulation (*ist*) Klassenkampf... die in diesem Prozess sich durchsetzenden Gesetzmässigkeiten... sind nichts anderes als das Resultat des permanenten Kampfs zwischen Lohnarbeit und Kapital im Reproduktionsprozess' (Hirsch, 1976, p. 128, 129).

Of met andere woorden: in het conflict van belangen tussen groepen, die in een bepaalde (economische) afhankelijkheidsverhouding tot elkaar staan, zoekt Hirsch uiteindelijk de oorzaak van de omstandigheden (de daling van de winstvoet), die tot het optreden van de staat nopen — waarmee we terug gekeerd zijn tot Hirsch's opvatting, dat de staat resultaat van politieke processen is.

De wet van de tendentiële daling van de winstvoet beschrijft volgens Hirsch dan ook niet zoals bijvoorbeeld wel bij Yaffe 'eine im Sinne von Naturgesetzmässigkeiten "objektiven" Verlauf der kapitalistischen Entwicklung', maar is eerder een samenvattende formulering voor het resultaat van de klassenstrijd en politieke processen in het algemeen op een bepaald moment (vgl. Hirsch, 1976, p. 129, 144). Aan een theorie ter verklaring van de afloop van de klassenstrijd en van het politieke proces ontbreekt het Hirsch vooralsnog, zoals boven reeds is aangeduid.

Overigens zet Hirsch zich met zijn nadruk op het belang van de klassenstrijd en het politieke proces scherp af tegen

'Die "ökonomistische" Missinterpretation der Marxschen Theorie, welche im Akkumulationsprozess einen wesentlich "technischen" Vorgang der Anhäufung von Wertmassen sieht, auf dessen Ergebnisse die Klassen reagieren, wel-

che den Klassenkampf also als etwas der Kapitalbewegung Äusserliches betrachtet... ' (Hirsch, 1976, p. 128).

Deze opvatting van het economisch proces als een strikt technische aangelegenheid leidt tot de strenge en onoverbrugbare kloof tussen politiek en economie, die zoveel marxistische staatstheoretici onoplosbare problemen heeft bezorgd. In ieder geval heeft Hirsch dit obstakel vermeden.

Daarnaast wijst Hirsch op de beperkte effectiviteit van het optreden van de staat. Tot uitgangspunt dient hem daarbij dit fraaie citaat van Marx

"Die Ohnmacht ist das Naturgesetz der Administration", und "wolte der moderne bürgerliche Staat diese Ohnmacht aufheben, so müsste er das jetzige Privatleben aufheben. Wollte er das Privatleben aufheben, so müsste er sich selbst aufheben..." "Den Widerspruch zwischen der Bestimmung und dem guten Willen der Administration einerseits, und ihren Mitteln und Vermögen andererseits, kann der Staat nicht aufheben, ohne sich selbst aufzuheben, denn er beruht auf diesem Widerspruch" (Hirsch, 1974, p. 228).

Hirsch benadrukt, naast de door de andere auteurs reeds genoemde aspecten, het feit, dat de staat slechts achteraf 'kompensatorisch' op maatschappelijke ontwikkelingen kan reageren. Omdat de staat buiten het sociaal-economisch proces staat, komt pas veel te laat en dan nog in onvoldoende mate informatie over maatschappelijke ontwikkelingen beschikbaar, zodat een bewuste *sturing* er van uitgesloten is. Anderzijds zou lange termijn planning een fundamenteel ingrijpen in de maatschappelijke verhoudingen (aantasting van de particuliere eigendom bijvoorbeeld) vereisen, waartoe de staat niet in staat is.

Tenslotte wijst Hirsch er ook op, dat het naïef is om het staatsapparaat als een door een gemeenschappelijk doel geleide eenheid te zien, het is veeleer een 'organisierter Chaos partikularer und konkurrierender Bürokratien' (Hirsch, 1974, p. 102) — hetgeen een allesomvattende planning natuurlijk niet ten goede komt.

Johannes Agnoli

Werd tot nu toe het optreden van de staat verbonden met de door periodieke crises gekenmerkte economische ontwikkeling, anderen, zoals Agnoli, wijzen op het belang van de gevolgen van de technologische ontwikkeling. Toenemende mechanisering en automatisering vergroten het belang van de continuïteit van het productieproces:

'Die Aufrechterhaltung der kontinuierlichen Produktion ist... kein Randproblem der Profitmaximierung mehr, sondern das Existenzproblem des Kapitals selbst' (Agnoli, 1975, p. 18).

En juist de staat dient er toe deze continuïteit te waarborgen, door het voorkomen van 'klassenkämpferische Aktionen der Arbeiter' en algemener door

de verhoudingen tussen kapitaal en arbeid te reguleren en te organiseren. En zelfs dat is niet genoeg: de gehele 'gesellschaftliche Organisation der Ausbeutungsbedingungen' dient door de staat ter hand genomen worden, omdat het kapitaal daartoe niet in staat is:

'... das Kapital bewältigt die eigene Wirklichkeit nicht. Aus ihm entsteht gesellschaftliche Anarchie, durch seinen Druck breitet sich die Reproduktionschaos aus, entfalten sich Klassenkämpfe. Aus der ihm eigenen Kraft kann er aber weder gesellschaftliche Prozesse in der Hand halten, noch gesellschaftliche Existenz organisatorisch sichern, noch Klassenkämpfe neutralisieren. Das leistet nur das organisatorische Gesamtsystem, der "Staat" ...' (Agnoli, 1975, p. 82-3).

Aldus worden in toenemende mate alle maatschappelijke verhoudingen en conflicten tot onderwerp van processen van 'Verstaatlichung' en 'Verrechtlichung', de staat ontpopt zich als de 'Gesellschaftsplaner' bij uitstek. Voor een keer zal ik het aan de lezer over laten na te gaan, welke vragen Agnoli hier verzuimd te stellen en van welke vooronderstellingen hier wordt uitgegaan.

Claus Offe

Ook in de structurele eigenschappen van het kapitalisme wordt de oorzaak voor het optreden van de staat gezocht. Als voorbeeld kan hier het werk van Offe dienen.

Tussen en binnen de deelstructuren, die tezamen het sociale systeem van het kapitalisme vormen veronderstelt Offe het bestaan van fundamentele, structurele tegenstrijdigheden of onevenwichtigheden en vervolgens gaat hij er vanuit, dat de staat er is om de schadelijke gevolgen van die tegenstrijdigheden voor het voortbestaan van het systeem zoveel mogelijk te beperken.

In zijn verschillende werken benoemt Offe deze fundamentele tegenstrijdigheden op verschillende manieren, maar toch gaat het steeds om een variant op dit thema:

'... selbstnegatorische Tendenzen, welche sowohl die Kontinuität der Entwicklung eines gegebenen kapitalistischen Systems wie dessen Überführung in eine postkapitalistische Formation determinieren und vorantreiben ... (vloeiën voort uit de wanverhouding, die bestaat tussen) ... der unbewussten (intentionfreien, bloss faktischen) Ausdehnung von Interdependenzbeziehungen im Vergesellschaftungsprozess einerseits und dem Ausbleiben bewusster Organisation und Planung dieses Prozesses, die von der Intransigenz privatisierter Investitionsstrategien und Aneignungsverhältnisse (d.h. Produktionsverhältnisse) strukturell blockiert werden, andererseits ...' (Offe (1972), 1975, p. 11-12).⁴⁰

Naarmate de economische ontwikkeling nu voortschrijdt, raakt het economisch proces door deze wanverhouding steeds minder in staat zich zelf te reguleren en de voorwaarden te scheppen voor zijn toekomstige ontwikkeling.

Het economisch proces moet bij gevolg '... zunehmend durch administrative, aus der Warenproduktion herausgenommene Steuerungsleistungen und Vergesellschaftungsformen ...' (Offe (1972), 1975, p. 60) georganiseerd worden. Even verder spreekt Offe over een 'politisierte Produktionsverhältnis'.

De staat immers behoort tot de structuren, die tot taak hebben de 'selbstnegatorische Tendenzen' van het kapitalisme zoveel mogelijk te neutraliseren, het is een 'funktional erforderliche Gegenmacht'. De oplossing van bepaalde fundamentele problemen van het kapitalistische systeem, *niet* het belang van de heersende klasse wordt voor het politieke systeem een '... interessenunspecifischen "sachgesetzlichen" Imperativ' (Offe (1969), 1973, p. 156) en de behoefte aan 'Systemerhaltung' neemt toe, naarmate het proces van vermaatschappelijking voortschrijdt.

Aan de verklaring van het ontstaan van de staat en aan de oplossing van de vraag, waarom juist de staat opgemelde functies dient te vervullen, besteedt Offe ten principale geen aandacht. De laatste vraag wordt immers niet beantwoord door te stellen, dat de kapitalistische ondernemingen door hun op winst gerichte beleid in beginsel niet in staat zijn om bepaalde maatschappelijke functies, die overigens wel vervuld *moeten* worden om het voortbestaan van die ondernemingen en het gehele kapitalistische systeem te verzekeren, te vervullen. Onduidelijk blijft dan toch waarom kennelijk *automatisch* de vervulling van deze functies moet toevallen aan de staat. In het ontbreken van enige aandacht voor alternatieven weerspiegelt zich een zeker *staatsfetisjisme*, iets wat al eerder bij andere auteurs geconstateerd werd.

Offe legt zich toe op de vraag, in hoeverre het optreden van de staat de fundamentele tegenstellingen binnen het kapitalisme effectief het hoofd kan bieden.

Kern van de redenering is steeds, dat het optreden van de staat zodanige neveneffecten, 'Folgeprobleme', heeft, dat de tegenstellingen niet verdwijnen, maar scherper worden: het middel is erger dan de kwaal. Ter illustratie een voorbeeld uit één van Offe's recentere artikelen. De fundamentele en dus te neutraliseren tegenstelling wordt hier geparafraseerd als '... die Dynamik der kapitalistischen Entwicklung ... (welke de tendens heeft) ... die "Marktgängigkeit" von Wert zu paralisieren, Tauschbeziehungen also zu unterbrechen' (Offe, 1976b, p. 58) — waardoor uiteindelijk het economisch proces zal stagneren. Taak van de staat is nu zoveel mogelijk arbeid en kapitaal weer aan het ruilverkeer, aan het economisch proces te laten deelnemen: bevordering van de mobiliteit en vergroting van de inzetbaarheid van arbeidskracht, vergroting van de mobiliteit van het kapitaal, modernisering en sanering van het industriële potentieel. Maar dit ingrijpen heeft volgens Offe averechtse gevolgen: het vereist ingrijpen in investeringsbeslissingen, waardoor het doel — het vrije ruilverkeer bevorderen — juist steeds meer uit het zicht raakt. Het

staatsoptreden heeft eveneens tot gevolg, dat steeds meer goederen en diensten (scholen, infrastructuur etc.) geproduceerd worden door of via de overheid; weer wordt het tegendeel van het nagestreefde bereikt. Tenslotte ondermijnt het steeds actievere staatsoptreden het 'normative Syndrom des 'possessiven Individualismus'', dat zo belangrijk is voor de 'Funktionsfähigkeit einer kapitalistischen Ökonomie' (Offe, 1976b, p. 69).

De zelfvernietigende tendenzen binnen het kapitalisme vereisen ingrijpen van de staat, maar dit laatste vergroot slechts de problemen: het is '... zwar unerlässlich aber im Effekt unzulänglich' (Offe, (1972), 1975, p. 37). Dit heeft consequenties voor de wijze, waarop het kapitalistische systeem in stand gehouden moet worden. Wanneer maatregelen van materiële aard ontoereikend zijn, komt het aan op '... die Wirksamkeit legitimatorischer Mechanismen ... die das Minimum manifester Einwilligung und Loyalität sicherstellen ...'. De conclusie is dan tenslotte gerechtvaardigd, dat '... in dieser Integrationsleistung ... die kritische Variable für Aufrechterhaltung kapitalistischer Herrschaftsverhältnisse liegt' (Offe, (1972), 1975, p. 60). Ook bij Offe blijkt dus in laatste instantie de basis op de bovenbouw te berusten.

James O'Connor

Aan de beschrijving van een dergelijk mechanisme van elkaar oproepende en versterkende factoren, die dwingen tot ingrijpen van de staat, maar die uiteindelijk slechts leiden én tot vergroting van de economische problemen én tot problemen bij het functioneren van de staat zelf, wijdt James O'Connor zijn boek 'The fiscal crisis of the state'. Daarnaast tracht hij via een analyse van het politiek proces een brug te slaan tussen de 'objectieve' economische determinanten en het uiteindelijke optreden van de staat — waarmee hij dus één van de beperkingen van het veelal gehanteerde functionalistische staatsmodel probeert te overwinnen.⁴¹ Deze laatste poging mislukt grotendeels, omdat O'Connor toch *a priori* twee essentiële functies voor de staat definieert en vervolgens op dit functionele fundament zijn analyse van het politieke proces plaatst in plaats van het politiek proces, waarin de staat en bepaalde staatsfuncties zich ontwikkelen, tot uitgangspunt te nemen. De kloof tussen economie en politiek wordt op deze wijze niet overbrugd, maar juist duidelijker in het licht gesteld.

O'Connor dan onderscheidt twee primaire functies, die van *accumulatie* en *legitimatie*. Bij de accumulatie functie gaat het om het scheppen en in stand houden van de voorwaarden voor winstgevendende productie, waarvan de kapitalistische monopolies het meest profiteren. Enerzijds is er de verlaging van de productiekosten, bij voorbeeld door het ter beschikking stellen van transportfaciliteiten en energievoorzieningen, door het dragen van een groot deel van de research-kosten en door (een deel van) de kosten van sociale

voorzieningen (gezondheidszorg, pensioenen etc.) op zich te nemen en anderzijds is er de zorg voor het absorberen van de steeds stijgende productie capaciteit (vooral door militaire uitgaven: 'warfare-state').

Bij de legitimatie functie gaat het om het in stand houden van de voorwaarden voor sociale harmonie (niet alleen via repressie, maar ook door het verschaffen van werkeloosheidsuitkeringen etc.: de 'welfare-state').

Naarmate nu — noodzakelijkerwijs in de ontwikkeling van het monopoliekapitalisme — de uitgaven ten behoeve van de accumulatie stijgen, moeten ook de uitgaven ten behoeve van de legitimatie stijgen, omdat het accumulatieproces allerlei de sociale harmonie nadelig beïnvloedende consequenties (surplus capaciteit, werkloosheid, milieuverontreiniging etc.) oproept, die geneutraliseerd moeten worden.⁴² De elkaar als molenwieken nasnellende en daardoor steeds stijgende uitgaven voor accumulatie en legitimatie leiden nu tot een structureel begrotingstekort, omdat de inkomsten — via een stijging van de belastingen — geen gelijke tred met de uitgaven kunnen houden, omdat juist aan de stijging van de belastingen *politieke* grenzen (de risico's van een 'tax revolt') zijn gesteld.

Hoe verbindt O'Connor nu deze functionalistische conceptie van de staat —

'The state sector expands because state agencies and contractors *must* (mijn cursivering, KK) supply social capital to the monopoly sector [accumulatie-functie] and because monopoly sector growth in turn *requires* (mijn cursivering, KK) that the state devote even more funds to social expenses [legitimatie-functie] (O'Connor, 1973, p. 30) —

met zijn inzicht, dat

'There is no necessary and direct connection between the economic might and needs of monopoly capital and state budgetary priorities' (O'Connor, 1973, p. 64).

Met andere woorden: hoe analyseert O'Connor het mechanisme, via welke economische omstandigheden uiteindelijk tot staatsingrijpen voeren. Dát hij deze problematiek aan de orde stelt, dat hij een 'implizite Entsprechungshypothese' niet stilzwijgend accepteert, is zeker een belangrijke vooruitgang.

Uitgangspunt van O'Connor is, dat het optreden van de staat opgevat moet worden als de uitkomst van een reeks politieke processen. Deze politieke processen analyseert hij als een strijd tussen belangengroepen, die er naar streven zo veel mogelijk gedaan te krijgen van en via de staat. Het probleem is nu, dat

'... interest-group politics is inconsistent with the survival and expansion of capitalism ... (daarom:) ... a class-conscious political directorate is needed to coordinate the activities of nominally independent government agencies' (O'Connor 1973, p 67).

Maar de werkelijkheid heeft deze functionele teleologie niet gehonoreerd, een dergelijk klassebewust politiek directoraat is volgens O'Connor niet tot stand gekomen (O'Connor 1973, p. 78).

Met andere woorden: het probleem via welk mechanisme functionele ver-eisten van de economie worden omgezet in staatsoptreden wordt niet opge-lost. De kloof tussen de functionalistische conceptie van de staat en het in-zicht dat het optreden van de staat het resultaat van politieke processen is, kan met O'Connor's analyse van het politiek proces als een strijd tussen be-langengroepen niet overbrugd worden. Waarom de staat de belangen van het monopoliekapitaal behartigt of moet behartigen, wordt niet duidelijk, of beter, dit wordt des te raadselachtiger, omdat O'Connor's analyse van het politiek proces leidt tot dikwijls tegenovergestelde conclusies.

Dat O'Connor dus in zijn twee — kennelijk onverenigbare — vooronderstel-lingen is vastgelopen betekent nog niet, dat hij — misschien zijns ondanks — geen interessante bijdragen tot de ontwikkeling van een staatstheorie zou heb-ben geleverd. Integendeel, dit doet hij wel, maar hij doet dit — paradoxaal ge-noeg — door één van de klassieke dogma's van de marxistische staatstheorie (de staat als het comité ter behartiging . . .) los te laten. Impliciet leidt O'Con-nor's belangengroepenanalyse immers tot een sterke relativering van dit dog-ma: *de staat verschijnt vooral als het instrument van een belangengemeen-schap van kapitaal en arbeid in de monopolie sector van de economie*. Met be-hulp van de staat exporteren deze twee groepen tot wederzijds voordeel hun interne conflicten naar andere sectoren van de economie. In hun belangenge-meenschap liggen sterke stimulansen voor de uitbreiding van de staatsuit-gaven:

'First, monopoly capital and organized labor have supported the growth of state-financed social investments . . . From the standpoint of monopoly capital the greater the socialization of social investments costs, the greater the profits. From the standpoint of organized labor the greater the socialization of these outlays, the greater the rise in productivity and wages. Second, monopoly capital and labor also have favored socializing social consumption expenditures such as medical costs and workers' retirement income . . . Monopoly industries . . . because of the burden of expensive pension, health, and medical insurance plans won by unions . . . Unions . . . because of membership needs and demands for better and more comprehensive medical care, higher and more liberalized pensions, and so forth.

Third, monopoly capital and labor have advocated increased social expense outlays . . . Both have favored . . . the existence of the welfare system — the union leaders because they have feared that the relative surplus population otherwise might turn against the unions, and corporate leaders because they have feared that the absolute and relative surplus population might turn against the capitalist system itself.

Further, monopoly capital and labor have combined to socialize the expen-

ses of reconstructing the environment — the costs of ameliorating urban decay, reducing pollution, and so on. Shifting these expenses to the taxpayers has per-mitted profits *and* wages in monopoly industries to expand more rapidly' (O'Connor 1973, p. 41-2).

Duidelijk is dat hier een aantal interessante bouwstenen voor een theorie van staatsontwikkeling wordt geleverd, die zeker nader uitgewerkt kunnen wor-den. Duidelijk is eveneens, dat dit juist werd mogelijk gemaakt doordat de marxistische dogmatiek werd verlaten.

Niet alleen de conjuncturele, technologische en structurele ontwikkeling van het kapitalistische systeem, maar ook de toenemende internationale econo-mische vervlechting, zich vooral manifesterend in de opkomst van de multi-nationale onderneming en de pogingen tot Westeuropese economische inte-gratie, hebben de belangstelling voor het probleem van de staat gewekt. Een kernprobleem daarbij is de vraag, in hoeverre de toenemende internationale economische vervlechting de effectiviteit van het staatsapparaat bij de ver-vulling van zijn functies beïnvloedt op zodanige wijze, dat het huidige staten-stelsel dient te verdwijnen om plaats te maken voor een ander stelsel, dat wel geschikt is om bepaalde functies te vervullen.

Sal Picciotto en Hugh Radice

Duidelijk is het dat ook hier van een functionalistische staatsconceptie wordt uitgegaan: de staat dient in ieder geval de algemene voorwaarden voor het kapitalistische productiesysteem in stand te houden. *Picciotto en Radice* stellen vast, dat door de toenemende internationale vervlechting de effectivi-teit van de staat aanzienlijk is aangetast en volgens de logica van een perfecte 'Komplimentaritätsverhältnis' concluderen zij dan ook tot de *noodzakelijk-heid* van 'some new international co-ordination of state functions' (Picciotto and Radice, 1973, p. 64). Zoals op nationaal niveau de vraag niet is gesteld, waarom nu juist bepaalde functies door zo iets als de staat moeten worden vervuld, zo wordt ook hier deze vraag nauwelijks gesteld, alternatieven wor-den slechts in het voorbijgaan genoemd, maar niet onderzocht: de ontwikke-ling naar bijvoorbeeld een Europese super-staat is niet meer te stuiten. Omdat echter elke theorie van het politieke integratieproces ontbreekt, kunnen zij het proces van Europese integratie en vooral de stagnatie en terugval er van niet anders dan op dogmatische manier benaderen: 'In the long run, the pressure for EEC state functions must increase, simply because the underlying econo-mic pressures will continue to grow' (Picciotto and Radice, 1973, p. 66). Deze dogmatische zekerheid stelt zelfs het optimisme van de meest verstokte Euro-pese idealist in de schaduw.

Alberto Martinelli en Eugene Somaini

Ook *Martinelli en Somaini* gaan er vanuit, dat de effectiviteit van de staat bij het bereiken van bepaalde doeleinden (volledige werkgelegenheid, evenwicht op de betalingsbalans, stabiele economische groei) door de toenemende internationalisering van het economisch leven, gesymboliseerd in de opkomst van de multinationale onderneming, nadelig beïnvloed wordt. Multinationale ondernemingen kunnen immers het niveau van de investeringen en daarmee van de werkgelegenheid beïnvloeden, beheersen een aanzienlijke stroom van valuta en kunnen daarmee de bewegingen op de betalingsbalans beïnvloeden en beschikken over uitgebreide technologische kennis, waarmee het tempo van de ontwikkeling van de productiekrachten en van de economische groei gereguleerd kan worden (*Martinelli and Somaini 1973, p. 74-5*). Toch menen zij, in tegenstelling tot *Picciotto en Radice*, dat het einde van de nationale staat door deze ontwikkeling nog niet in zicht is:

'... the drive towards supranational states or towards a supranational growth of the powers of one or more existing nation states, is doubly limited: in the first place, because multinational corporations do not cluster around a single metropolitan focus... secondly, because the multinational corporations themselves are probably not inclined to support beyond a certain limit the hegemony of their own metropolitan state.'⁴³

The possibility that... the nation state might be superseded by something else in the performance of those repressive and integrative functions which have a vital importance for the survival of the capitalist system, seems to us rather remote' (*Martinelli and Somaini, 1973, p. 74*).

Integendeel zelfs, lijkt het wel. De multinationale ondernemingen kunnen immers bijdragen tot het ontstaan van belangenconflicten tussen staten:

'... the different nation states can dispute these flows [goederen, financiën, technologische kennis] with each other without trying to take control away from the multinational corporations. Instead of fighting the power of the latter they may try to achieve a situation in which the power could be used in a way which is favorable to them, favorable... of a policy which does not aim to change the economic structure but to increase the amount of resources controlled by the country' (*Martinelli and Somaini 1973, p. 78*).

Deze belangenconflicten zullen eerder tot de versterking van de staat — voorwaarde voor succes in deze strijd — leiden dan tot een verzwakking.

Robin Murray

Ook *Robin Murray* stelt de vraag aan de orde of met de toenemende internationale economische interdependentie de nationale kapitalistische staat zich nog kan handhaven. Bij de beantwoording van deze vraag gaat ook hij uit van een functionalistische conceptie van de staat: '... the state has certain econo-

mic functions which it always performs' (*Murray (1971), 1975, p. 63*). Dit zou betekenen, dat op een expansie van het economische gebied ook het verdwijnen van het huidige stelsel van nationale staten behoort te volgen. Maar op dit punt — waarschijnlijk onder dwang van de empirie — neemt *Murray's* rede-nering een onverhoedse wending: hij interpreteert economische staatsfuncties nu los van de concrete verschijningsvorm van de nationale staat, zoals hij tot nu toe wel deed, als

'... *economic res publica*, those economic matters which are public, external to individual private capitals. These economic matters may be dealt with by a grouping of private capitals, by national governments, or by international public bodies' (*Murray (1971), 1975, p. 64*).⁴⁴

Duidelijk is het, dat nu in ieder geval door deze verschuiving van een concreet naar een meer abstract niveau de toenemende internationale economische interdependentie niet noodzakelijkerwijs het verdwijnen van de nationale staat hoeft in te houden (*Murray (1971), 1975, p. 91-2*).

Belangrijker is echter, dat met deze wending de functionalistische conceptie van de staat wordt ondergraven: de verklaring van het optreden van de staat als noodzakelijk vereiste voor het functioneren van het kapitalisme wordt los gelaten: deze functies kunnen kennelijk ook door andere organen, zelfs door de kapitalistische ondernemingen zelf vervuld worden. Slechts onder bepaalde omstandigheden, hetgeen overigens in strijd is met zijn eerder geciteerde opvatting, zullen deze functies volgens *Murray* aan de staat, waarvan het bestaan voorondersteld wordt, worden opgedragen en onder andere omstandigheden weer aan de staat onttrokken worden, *zonder dat de staat verdwijnt*.⁴⁵ Hiermee valt de bodem uit de functionalistische staatsconceptie als verklaring voor bestaan en voortbestaan van de staat: de band tussen het bestaan van de staat en de noodzakelijke vervulling van bepaalde functies wordt doorgesneden. Aan het ontstaan, en voortbestaan van de staat liggen kennelijk andere, niet door *Murray* geanalyseerde factoren dan de noodzaak om in bepaalde uit de economische sfeer voortvloeiende behoeften te voorzien, ten grondslag. De beperkingen van de functionalistische staatsconceptie als staatstheorie, marxistisch of niet, worden door *Murray* — overigens zonder dat hij zich daarvan bewust is — helder aan het licht gebracht.

Wanneer ik het werk van de behandelde auteurs probeer samen te vatten dan moet allereerst benadrukt worden, dat zij allen van een functionalistische staatsconceptie uitgaan: de staat heeft tot taak en vindt zijn bestaansgrond in het vervullen van een aantal functies, die hem *a priori* worden toegeschreven en die gericht zijn op het in stand houden van het kapitalistische systeem. Omdat de meest fundamentele vraag van een staatstheorie — hoe kan het be-

staan van de staat verklaard worden — niet gesteld wordt (het bestaan van de staat wordt immers voorondersteld), is de bijdrage, die door deze auteurs aan de ontwikkeling van een staatstheorie geleverd kan worden beperkt tot de vragen, waarom *juist* de staat deze functies dient te vervullen en via welke mechanismen dit geschiedt. Ook deze vragen worden nauwelijks beantwoord. Te menen, dat bepaalde functies bijvoorbeeld *niet* door het economisch stelsel zelf vervuld kunnen worden, impliceert nog niet, dat juist de staat deze functies moet vervullen. Dit gebeurt echter wel: de vervulling van bepaalde functies wordt *a priori* aan de staat toegeschreven. Analyse en verklaring van de (politieke) mechanismen, via welke bepaald wordt, welke functies wél en welke niet door de staat vervuld worden, blijft dan eveneens achterwege.

Het werk van O'Connor en Murray toont aan hoe zeer de gehanteerde functionalistische conceptie van de staat onverenigbaar is met een politieke en historische analyse van het optreden van de staat.

O'Connor's poging om een functionalistische conceptie van de staat te verbinden met een conceptie van de staat als resultaat van politieke processen mislukt, omdat — zoals hij moet toegeven — de politieke krachtsverhoudingen in ieder geval niet altijd tot de uitvoering van *a priori* gedefinieerde functies zullen leiden. Het uitgangspunt van de functionalistische staatsconceptie (aan de staat wordt *a priori* een aantal functies toegeschreven) is onverenigbaar met het uitgangspunt van de staat als resultaat van politieke processen.

Murray maakt de uitvoering van bepaalde (economische) functies los van de staat, zonder dat hij voortbestaan van de staat zelf in twijfel trekt, waaruit slechts geconcludeerd kan worden, dat de ontwikkeling van de staat door andere — niet door hem geanalyseerde — factoren wordt bepaald dan door de behoefte bepaalde economische functies te vervullen.

Doordat de functionalistische staatsconceptie een politiek en historische analyse van de staat uitsluit, wordt een 'implizite Entsprechungshypothese', een perfecte 'Komplementaritätsverhältnis' *noodzakelijk*: hoe anders kan de relatie tussen economie en politiek gelegd worden?

Zelfs als men slechts geïnteresseerd is in de statische en a-historische problematiek van de analyse van een bepaalde functievervulling door de staat op één bepaald ogenblik, dan moet men op deze wijze schipbreuk lijden, omdat men de factoren, die het optreden van het functievervullende instituut bepalen, in ieder geval niet in zijn geheel kent.⁴⁶

Al met al is de bijdrage, die aan de ontwikkeling van een staatstheorie wordt geleverd, uiterst gering. Drie kanttekeningen moeten hierbij gemaakt worden.

Op de vraag, waarom de staat bepaalde functies ten behoeve van het economisch leven vervult, geven enkele auteurs zeer terloops een interessant antwoord, dat ter verklaring *niet* wijst op het onvermogen van het economisch stelsel maar op het *eigen belang*, dat door de staat, of liever degenen, die het

staatsapparaat beheersen, gediend wordt door de economische ontwikkeling te bevorderen. Hoewel ook andere auteurs deze mogelijkheid opperen,⁴⁷ legt vooral Offe er de nadruk op dat de 'Inhaber von Staatsgewalt' een direct belang hebben bij een zo gunstig mogelijke economische ontwikkeling: het (voort)bestaan van zo iets als een staatsapparaat berust immers op het vermogen en de mogelijkheid om aan de economie een bepaalde, liefst zo groot mogelijke, hoeveelheid materiële middelen te onttrekken, al was het alleen maar om in het levensonderhoud van hen, die het staatsapparaat bemannen te voorzien:

'Öffentliche Gewalt hängt indirekt nämlich durch die Mechanismen des Steuersystems, vom Volumen privater Akkumulation ab. Jeder Inhaber von Machtpositionen eines kapitalistischen Staates wäre tatsächlich vollkommen machtlos, wenn ihm nicht ein entsprechendes Volumen der Akkumulation und die daraus sich ... ergebenden Einnahmen des Staatshaushaltes erlaubten, seine Macht auch mit materiellen Mitteln zu manifestieren' (Offe, 1976b, p. 55)

Verder dan het formuleren van dit interessante gezichtspunt komt Offe overigens niet: belangrijke vragen, als wie die 'Inhaber von Staatsgewalt' dan wel zijn, op welke wijze zij deze positie bereikt hebben en — niet van het minste belang — hoe zij de machtsmiddelen hebben verworven om belastingheffing af te dwingen, en algemener, waarom politieke processen tot processen van staatsvorming moeten leiden, worden bij gebrek aan een theorie van het politieke proces niet beantwoord.

Duidelijk is wel, dat het staatsapparaat zich altijd gedwongen zal zien, welke klasse of groep ook de staat beheerst, te trachten de economische ontwikkeling te bevorderen, omdat juist aan de economie de middelen onttrokken moeten worden, die nodig zijn om het staatsapparaat op te bouwen en in stand te houden.

Dit inzicht maakt de marxistische constructie — de staat handelt terwille van de economische dominante klasse — overbodig en doet de 'dienstbaarheidsverhouding' tussen staat en economie in spiegelbeeld verschijnen:

'So gesehen, sind es nicht in erster Linie die Träger des Akkumulationsprozesses, die daran interessiert sind, die Staatsgewalt zu instrumentalisieren, sondern umgekehrt die Träger des Staatsgewalt, die — um ihrer eigenen Funktionsfähigkeit willen — den Imperativ der Herstellung und Sicherung einer "günstigen wirtschaftlichen Entwicklung" als ihr oberstes Gebot befolgen' (Offe, 1976b, p. 56).

Eén stap verder en men belandt bij de formulering van de staat als een parasitair instituut: de staat als instrument om middelen van bestaan te vererven zonder zelf aan het productieproces deel te nemen: de staat als instrument ter uitbuiting van de uitbuiters én uitgebuitenen kortom.

Vergelijk hiermee Perry Anderson's interpretatie van het absolutisme:

'Absolutism was essentially just this: a redeployed and recharged apparatus of feudal domination, designed to clamp the peasant masses back into their traditional social position . . . the Absolutist State was never an arbiter between the aristocracy and the bourgeoisie, still less an instrument of the nascent bourgeoisie against the aristocracy: it was the new political carapace of a threatened nobility' (Anderson, 1974, p. 18).

In ieder geval moet geconstateerd worden, dat een dergelijke *materialistische* conceptie van de staat, ingebed in en gecompleteerd met een politieke theorie, waarin verklaard wordt waarom en onder welke omstandigheden politieke processen tot processen van staatsvorming leiden, waardevoller is dan de 'materialistische' marxistische conceptie van de staat, welke in werkelijkheid neerkomt op een functionalistische staatsconceptie met al zijn teleologische en metafysische accenten.

Een tweede kanttekening betreft de maatschappelijke omstandigheden, die samenhangen met processen van staatsvorming. Een groot aantal auteurs wijst er op, dat deze laatste samenvallen met perioden van economische depressie en, algemener, met toenemende maatschappelijke arbeidsdeling. Een geringer aantal auteurs voegt hieraan de voorwaarde toe, dat de economische depressie of dit proces van toenemende arbeidsdeling tot ernstige politieke conflicten dient te leiden, conflicten, die het voortbestaan van het sociale systeem als zodanig in gevaar brengen. Hoewel dit inzicht wijst op de noodzaak van analyse van politieke processen, wordt deze analyse nauwelijks ter hand genomen. Als gevolg daarvan wordt niet duidelijk, waarom dergelijke politieke conflicten — zoals kennelijk wordt verondersteld — steeds tot versterking van het staatsapparaat en vergroting van de staatsinterventie in de economie en niet bijvoorbeeld tot het omgekeerde, of zelfs tot het omverwerpen van de bestaande staat zullen leiden. Wel impliceert deze opvatting, dat het optreden van de staat slechts gericht hoeft te zijn op het wegnemen van de *politieke* repercussies van de economische ontwikkeling en dus niet noodzakelijkerwijs gericht hoeft te zijn op het wegnemen van de *economische* oorzaken er van — waarmee de doorgaans vooronderstelde 'Komplementaritätsverhältnis' tussen staat en economie verder wordt ondergraven.

Een derde kanttekening betreft de effectiviteit van het staatsoptreden. In vaak waardevolle en scherpe analyses wordt aangetoond, dat deze effectiviteit betrekkelijk gering moet worden geacht. Vooral in economisch opzicht blijkt de staat zijn functies niet naar behoren te kunnen vervullen, waardoor het kapitalistische stelsel steeds meer afhankelijk wordt van de politieke bereidheid van de bevolking het stelsel te aanvaarden: de basis komt steeds meer op de bovenbouw te rusten.

De nadruk op de geringe effectiviteit van de staat schept overigens wel een dilemma, waaruit de behandelde auteurs geen uitweg hebben gevonden: hoe kan een stelsel als het kapitalisme, dat — in ieder geval volgens hun eigen inzichten — zo zeer afhankelijk is van een instituut als de staat ter realisering van zijn bestaansvoorwaarden, voortbestaan, wanneer dat instituut juist daarin aanzienlijk tekort schiet.

4. Conclusie

Uit het bovenstaande kan niet anders dan geconcludeerd worden dan dat een materialistische of marxistische staatstheorie — dat wil zeggen, een theorie, die verklaart waarom, onder welke omstandigheden en via welke mechanismen processen van staatsvorming op gang komen, gestimuleerd of afgeremd worden en die verklaart welke maatschappelijke omstandigheden aanleiding geven tot welk staatsoptreden en via welke (politieke) mechanismen dit geschiedt — niet bestaat. Wat wordt aangeboden als materialistische of marxistische staatstheorie, blijkt bij nadere analyse een in marxistische termen gegoten structureel-functionalistische staatsconceptie te zijn, die door sterke teleologische, éstatistische en metafysische accenten wordt gekenmerkt, die leidt tot verwaarlozing van het historische en internationale karakter van processen van staatsvorming, die in principe onverenigbaar is met een conceptie van de staat als resultaat van politieke processen en conflicten en waarin een groot aantal elementen uit 'burgerlijke' staatstheorieën wordt geparafraseerd.

Nochtans is een aantal kwesties aan het licht gebracht, die mits ingepast in een theorie van het politiek proces, waarin aangetoond wordt waarom bepaalde politieke processen tot processen van staatsvorming kunnen leiden, van betekenis kunnen zijn (de materiële voorwaarden voor het bestaan van het staatsapparaat, de relatie tussen economische conjunctuur en het proces van toenemende maatschappelijke arbeidsdeling en staatsontwikkeling, de beperkte effectiviteit van het staatsoptreden). Daarnaast moet vastgesteld worden, dat enkele auteurs, zoals Poulantzas en Hirsch, die naast de gangbare conceptie de staat opvatten als resultaat van politieke processen en daarmee de waarde van een theorie van het politiek proces onderstrepen, constateren, dat zij niet over een dergelijke theorie, en zeker niet over een materialistische, beschikken. Merkwaardig genoeg wijzen zij op enige waardevolle aanzetten daartoe van Amerikaanse politicologen. Zelf ontwikkelen zij een dergelijke theorie niet. Eén reden daarvan kan hierin liggen, dat de ontwikkeling van een dergelijke theorie vereist, dat men zich geheel losmaakt van de gehanteerde structureel-functionalistische en daarmee van de traditioneel marxistische staatsconceptie. Tot een dergelijk besluit om de marxistische traditie

overboord te zetten en het eigen traditionele staatsbegrip 'zu entidealisieren und zu entmystifizieren' (Hirsch, 1974, p. 386) kan men echter vooralsnog niet besluiten en zolang zal de ontwikkeling van een materialistische staats-theorie een illusie blijven.

Noten

1. Deze termen worden hier door mij in strikt 'zelf-afficherende' zin gebruikt, dat wil zeggen ter aanduiding van een groep auteurs, die kennelijk de behoefte er toe gevoelt deze terminologie te gebruiken om zich aldus van anderen te onderscheiden. Of de term 'materialistisch' of 'marxistisch' ook *inhoudelijk* op dit gebied een zekere betekenis heeft of ook hier, zoals Immanuel Wallerstein beweert, 'elk onderscheidend vermogen verloren heeft, (daar) vrijwel alle bekende posities op wetenschapstheoretisch, theoretisch en onderzoekspractisch gebied . . . zowel door wetenschapsbeoefenaren, die zich marxist noemen, ingenomen (worden) als door niet-marxisten' (Tromp, 1977, p. 179), kan slechts na analyse van het werk van deze groep auteurs vastgesteld worden.

De afgrenzing van deze groep auteurs, i.c. de vaststelling van de in dit artikel te behandelen publicaties, zoals weergegeven in de lijst van Geraadpleegde Literatuur, blijft natuurlijk altijd een betrekkelijk twijfelachtige en soms zelfs willekeurige zaak. Bij de oplossing van dit probleem heb ik me laten leiden door de opvattingen van de betrokken auteurs zelf: enerzijds stellen zij zelf vast via citaten, polemieken en bibliografieën, wie wel en wie niet tot hun 'groep' behoort en anderzijds zetten zij zich tegen anderen af, met name tegen de verschillende stromingen binnen de 'burgerlijke' politieke en sociale wetenschap en tegen de theorieën van het staats-monopoliekapitalisme, zoals die ontwikkeld zijn binnen de officiële Europese communistische partijen. Op deze wijze heb ik, naar ik hoop in ieder geval de belangrijkste auteurs en publicaties van deze stroming kunnen opsporen en behandelen.

2. Dergelijke discussies worden natuurlijk evenmin beëindigd, maar keren op een ander niveau in verhevigder mate terug, wanneer men *ex cathedra* probeert vast te leggen, hoe Marx 'gelezen en begrepen' dient te worden, zoals Poulantzas in vrijwel zijn gehele oeuvre doet. Zie bijvoorbeeld ook: Eike Hennig, Lesehinweise für die Lektüre der 'politische Schriften' von Marx und Engels; in: Hennig u.a. (Hrsg.), Karl Marx/Friedrich Engels Staats-theorie. Materialien zur Rekonstruktion der marxistischen Staatstheorie, 1974.

3. Hiermee samenhangend en de tendens tot niet-cumulatieve theorievorming bevorderend is de sterke *nationale* bepaaldheid, om niet te zeggen nationaal isolement van de verschillende bijdragen. Deze nationale bepaaldheid betreft niet alleen de praktisch politieke problematiek, maar ook het ingebed zijn in de nationale traditie van wetenschapsbeoefening en van denken over de staat. Illustratief voor dit nationale isolement is het trage doordringen van opvattingen uit andere taalgebieden: enkele van de belangrijkste Duitse bijdragen kwamen pas in 1978 — minstens vier jaar na verschijning — in Engelse vertaling beschikbaar (Holloway and Picciotto, 1978). Een uitzondering hierop vormt de activiteit van de Nederlandse marxisten: hier schijnt echter het vertalen van het werk van anderen zo veel energie te vereisen, dat van enige eigen bijdrage aan het debat nauwelijks gesproken kan worden.

S. Stuurman heeft met zijn 'Kapitalisme en burgerlijke staat. Een inleiding in de marxistische politieke theorie' getracht hierin verandering te brengen. Zijn boek kan echter niet beschouwd worden als een belangrijke vooruitgang ten opzichte van de buitenlandse literatuur. Veeleer is het een treffende illustratie van de Conclusie, waarmee ik dit artikel besluit (p. 56).

Enerzijds neemt Stuurman afstand van de structureel-functionalistische staats-conceptie, zoals die in de gangbare marxistische literatuur wordt gehanteerd. Hij verwerpt deze opvatting als 'onhistorisch' en 'finalistisch en teleologisch' (p. 98): 'Vandaar dat we in dit boek ook geen algemeen schema van de functies van de kapitalistische staat geven' (p. 112). Maar anderzijds is het derde hoofdstuk van Stuurman's boek getiteld 'De algemene functies van de burgerlijke staat' en bevat een catalogus van staatsfuncties, samengevat in handzame schema's, waarnaar vervolgens in de rest van het boek veelvuldig wordt verwezen.

Stuurman waarschuwt wel, dat deze 'functies het resultaat zijn van de historische ontwikkeling van de staat in het kapitalisme en niet een soort 'wezenskenmerken' van de kapitalistische staat' (p. 112), maar slaat zelf deze waarschuwing in de wind: 'De garantie van de rechtsbetrekkingen kan gezien worden als de kern van het functioneren van de burgerlijke staat. De uitoefening van deze functie is nauwelijks afhankelijk van de historische fase van het kapitalisme . . .' (p. 71). Maar als het garanderen van de rechtsbetrekkingen niet afhankelijk is van de historische fase en dus ook niet het resultaat van de historische ontwikkeling van de staat kan zijn, dan vervalt men toch weer in de functionalistische conceptie van de staat. Stuurman zoekt de oorzaak van de verwerpelijke functionalistische staatsconceptie in een te economistische — eveneens verwerpelijke — interpretatie van het historisch materialisme: 'Tegenover de conceptie van een actieve, dynamische "basis" en een passieve "bovenbouw" stellen we de conceptie van het *historisch proces als een complexe structuur van relatief autonome deelprocessen*' (p. 219). Hoe deze 'complexe structuren' echter verklaard moeten worden, blijft 'een nog grotendeels open vraag' (p. 242). Hij verschafst dus geen theoretisch alternatief. Anderzijds keert de dogmatiek van het historisch materialisme — de economische determinatie in laatste instantie —, eerder afgewezen en geherdefinieerd als 'uniformerende tendens in economie, politiek en ideologie', terug, wanneer die uniformerende tendens dan toch weer zijn oorsprong blijkt te vinden in de 'akkumulatie van het kapitaal als sociaal-economisch proces' (p. 223).

4. Vergelijk G. van Benthem van den Bergh, Is a marxist theory of the state possible?

5. Vergelijk Esser, die de thema's van een staats-theorie als volgt samenvat: 'Warum innerhalb der kapitalistischen Gesellschaftsformation überhaupt ein Staat existiert (Problem der Genese), in welcher Form er existiert (Struktur-Analyse des Staates), ob und welche Funktionen innerhalb der Gesamtstruktur er hat und wie er diese wahrzunehmen vermag . . .' (Esser, 1975, p. 31).

6. Dit onderscheid instrumentalistisch vs structuralistisch valt goeddeels samen met het onderscheid tussen theorieën van de 'staat in de kapitalistische maatschappij' en theorieën van de 'kapitalistische staat'. Vooral uit praktisch politiek oogpunt is dit onderscheid belangrijk: in het eerste geval — het traditionele standpunt van de sociaal-democratie — lijkt het staatsapparaat een in essentie neutraal instrument dat eventueel door de arbeidersklasse in bezit genomen en ten eigen bate aangewend kan worden; in het tweede geval is het een bij uitstek kapitalistisch apparaat, dat niet gebruikt, maar vernietigd moet worden door de arbeidersklasse.

In het eerste geval is de analyse vooral gericht op de vraag, welke groepen de staat controleren, in het tweede geval op de vraag om wat voor staat (feodaal, kapitalistisch, socialistisch) het gaat. Op *analytische* gronden lijkt me overigens tegen een combinatie van beide perspectieven geen doorslaggevend bezwaar te formuleren (vgl. Wright, 1978, p. 195, 227 e.v.).

7. Miliband, die zijn 'The State in Capitalist Society' opdroeg aan de nagedachtenis van C. Wright Mills, verschilt toch in ieder geval in één belangrijk opzicht van zijn gewaardeerde voorbeeld. Miliband benadrukt sterk — zoals nog zal blijken — de effectiviteit van de coalitie van de economisch dominante klasse en de staatselite bij het oplossen van hun belangrijkste probleem, de handhaving van het kapitalistische systeem. Mills daarentegen legt juist de nadruk op en is bezorgd over het kennelijke onvermogen en de onwil ook van de 'power elite' om nijpende maatschappelijke problemen (het bestrijden van armoede, het gevaar van een derde wereldoorlog etc.) op te lossen: 'Commanders of power unequaled in human history, they have succeeded within the American system of organized irresponsibility' (Mills (1956), 1970, p. 361). In dit opzicht zeker is Mills' maatschappijkritiek realistischer én radicaler dan die van Miliband.

8. In zijn latere 'Marxism and Politics' neemt Miliband — zonder overigens duidelijk te maken, dat hij zelf deze naar voren heeft gebracht — afstand van de opvatting, waarin het geringe succes van hervormingsgezinde regeringen wordt toegeschreven aan '... the personal failings of leaders, corruption, betrayal, the machinations of civil servants and bankers ... Such explanations are not necessarily wrong, but they require backing up by the concept (and the fact) of "structural constraints" which do beset any government working within the context of a particular mode of production' (Miliband 1977, p. 73).

9. Laclau probeert Miliband tegen de kritiek op diens nadruk op interpersonele relaties en ideologische consensus enigszins in bescherming te nemen door een andere interpretatie van Miliband voor mogelijk te houden, '... bijv. dat de verbandingen tussen leden van het staatsapparaat en leden van de heersende klasse een *indicatie* van klasseheerschappij zijn, en niet de oorzaak er van' ((Laclau (1975), 1976, p. 661).

Dit maakt bij nadere beschouwing de zaak echter alleen maar erger, omdat dan immers eens te meer blijkt, dat bij Miliband elke verwijzing naar een *oorzaak* van die klasseheerschappij achterwege blijft.

10. Een ander bezwaar is, dat op deze wijze — het uitgaan van een '... correlation which can be established in class terms between the state elite and the economically dominant class' (Miliband 1977, p. 69) — nimmer verklaard kan worden, dat waarom en hoe de staat maatregelen treft in strijd met de belangen en de uitdrukkelijke wensen van (delen van) de bourgeoisie. Deze 'anomalie' staat in de marxistische literatuur bekend als het vermaarde probleem van de 'relatieve autonomie' van de staat.

Deze autonomie of onafhankelijkheid van alle klassen, ook van de 'regerende' of dominante klasse, wordt onontbeerlijk geacht voor een effectieve vervulling van de functies, die aan de kapitalistische staat worden toegeschreven. Aan deze relatieve autonomie van de staat wordt door de marxisten veel aandacht besteed, omdat men via dit begrip de spanning tussen de *empirie* van de staat, die maatregelen tegen de bourgeoisie neemt, en de *ideologische conceptie* van de staat als instrument van de bourgeoisie, van de 'heersende' klasse, probeert op te lossen. Dit leidt er telkens toe, dat op een of andere manier aan de termen 'ruling' of 'dominant

class' elke empirische betekenis ontnomen wordt: de 'ruling class' regeert of heerst niet alleen niet; zij, die wel regeren, zijn in staat maatregelen tegen die 'heersende' klasse te treffen.

Wanneer men bij de ontwikkeling van een theorie van staatsvorming niet van een dergelijk ideologisch a priori uitgaat, verdwijnt de spanning, die er bestaat tussen empirie en a priori en dus ook de noodzaak om via het begrip van de 'relatieve autonomie' er een oplossing voor te zoeken. Een uitputtende behandeling van de omvangrijke controverse met betrekking tot de relatieve autonomie — een vast punt in de inter-marxistische polemiek is de beschuldiging, dat de tegenstander het begrip van de relatieve autonomie onjuist interpreteert — is dan ook vanuit het oogpunt van mijn probleemstelling weinig zinvol.

Overigens is de problematiek van de relatieve autonomie van de staat slechts één illustratie van de wijze, waarop de marxistische staatstheorie worstelt met problemen, die zij zelf door haar vasthouden aan ideologische a priori's oproept.

11. Vergelijk ook Miliband's opmerking '... the state is the organizer of reform, often against the wishing of large sections of the "ruling" class' (Miliband 1977, p. 88). Overigens, ook hier weer doet de vraag zich voor welke betekenis 'ruling' dan nog kan hebben (zie ook noot 10).

12. Overigens wordt in de gehele Duitse afleidingsdiscussie de analyse van de historische ontwikkeling verwaarloosd. Dit is niet zo zeer het gevolg van een wetenschappelijke arbeidsverdeling, maar van het feit, dat zinvolle historische analyse geblokkeerd wordt door de wijze, waarop men probeert die 'systematische Notwendigkeit' aan te tonen.

13. Heide Gerstenberger benadrukt hoezeer deze opvatting wortelt in de duitse traditie van het denken over de staat: 'Die ältere deutsche Staatslehre hat sich vor allem an rechtsstaatlichen Strukturprinzipien orientiert und sie hat ... dem Staat als solchen einen versittlichenden Charakter zugeschrieben. Diese Kraft sollte dem Staat dabei aus der Tatsache resultieren, dass er als eine Instanz etabliert war, die sich über die egoistischen Sonderinteressen der Bürger erhob ... beim deutschen Bürgertum (hat sich) die Vorstellung von der Repräsentanz allgemeiner Interessen durch den Staatsapparat als solchem festsetzen können' (Gerstenberger, 1977, p. 22-23). Een aantal duitse Marxisten heeft zich kennelijk van die burgerlijke voorstelling niet los kunnen maken.

14. Ook Blanke, Jürgens en Kastendiek zien, dat er aanvankelijk slechts een 'gegenseitige, auf Übereinstimmung beruhende Verpflichtung' is. Maar dan. 'Mit der Ausweitung der Tauschbeziehungen ... müssen die Regeln des Tauschverkehrs verallgemeinert werden, damit die im Äquivalenztausch gesetzte Notwendigkeit der *Gleichheit* der Tauschbeziehungen herrgestellt wird' (Blanke, Jürgens und Kastendiek, 1974, p. 71-2). Nog steeds is hiermee niet de noodzakelijkheid van *contractsdwang* aangetoond hoogstens de wenselijkheid van een zekere uniformiteit bij het afsluiten van contracten.

15. De staat beperkt zich volgens Sweezy overigens niet tot het garanderen van de kapitalistische eigendomsverhoudingen, maar komt telkens ook '... into action in the economic sphere to solve problems which are posed by the development of capitalism' (Sweezy (1942), 1970, p. 249). Het gaat hierbij in de fase van het monopoliekapitalisme met name om de pogingen om met behulp van staatsuitgaven de aan het kapitalisme inherente tendens tot onderconsumptie, de oorzaak van depressie en massale werkeloosheid, tegen te gaan. Deze maatregelen moeten vooral gezien worden als concessies aan de arbeidersklasse, omdat '... the consequences of

not doing so are sufficiently dangerous to the stability and functioning of the system as a whole' (Sweezy (1942), 1970, p. 249).

16. Zie bijvoorbeeld: Projekt Klassenanalyse, Zur Taktik der proletarische Partei; Berlin 1972 en Materialien zur Klassenstruktur der BRD. Erste Teil: Theoretische Grundlagen und Kritiken; Berlin 1973.

17. Vergelijk Elmar Altvater: 'Met een dergelijke constructie van a priori gemeenschappelijke taken is echter geenszins verklaard, of en waarom deze door de staat gewaarborgd zijn. Wat juist beantwoord zou moeten worden, is de vraag waarom a priori gemeenschappelijke taken — zelfs als men aanneemt dat ze inderdaad a priori gemeenschappelijk zijn — niet door particuliere kapitalen of private instituties en organisaties uitgevoerd kunnen worden; waarom daarvoor veeleer een bijzondere politieke autoriteit, nl. de staat, noodzakelijk is. Dit 'a priori' is dus weinig bevredigend' (Altvater, 1976, p. 461).

18. In concreto betekent dit dat de staat zich bezig houdt met de bescherming van de particuliere eigendom, met sociale politiek (ter instandhouding van de arbeidskracht) en het verzekeren van stabiele economische groei.

19. Uit deze opvatting zou geconcludeerd mogen worden, dat de noodzakelijkheid van het bestaan van de staat verdwijnt, naar mate de technologische ontwikkeling de kansen op een *fysieke* vernietiging van de arbeidskracht doet afnemen. De historische ontwikkeling schijnt deze conclusie niet te bevestigen.

20. Wat betreft de vierde functie is het merkwaardig te moeten constateren, dat het bestaan van een staat wordt afgeleid uit een behoefte, die slechts kan voortvloeien uit een situatie, die veroorzaakt wordt door het bestaan van staten — hoe anders zou men kunnen spreken van 'national Gesamtkapitals'.

21. Een aantal auteurs (zie bijvoorbeeld Kostedde, 1976, p. 174) is van mening, dat Hirsch de noodzakelijkheid van het afzonderlijke bestaan van de staat afleidt uit de specifieke karaktertrekken van het kapitalistische accumulatieproces, met name de tendentiële daling van de winstvoet, waarbij de staat dan optreedt als organisator van maatregelen gericht op het tegengaan van die daling.

Het is juist, dat Hirsch bij zijn beschrijving van het *optreden* van de staat op deze activiteiten de nadruk legt, maar deze activiteiten kunnen verricht worden, doordat de staat als een afzonderlijke instantie bestaat, waarvoor Hirsch dan opgemelde verklaring geeft.

22. Zie voor een beknopte uiteenzetting over de gevolgen van een strikt onderscheid tussen individuele en collectieve belangen mijn artikel 'Rationaliteit en rationeel gedrag: definitie en hypothese', met name par. 2.1 en 2.2.

23. Wanneer dit probleem — 'Es gilt, nicht nur den Staat im allgemeinen, sondern die spezifische politische Organisiertheit des Weltmarktes in viele Staaten abzuleiten' (Braunmühl, 1974, p. 39) — al eens aan de orde wordt gesteld, wordt het op wel zeer onbevredigende wijze behandeld. Wat verklaard moet worden — het naast elkaar bestaan van verschillende staten — wordt wederom tot uitgangspunt genomen:

'Die Existenz regional eingrenzter, mit Hoheitbefugnissen ausgestatteter politischer Einheiten war von Anbeginn *Voraussetzung* (curs. van mij, KK) und spezifischer Träger der Konstitution und Konsolidierung eines arbeitsteiligen Tauschzusammenhangs auf der Basis der kapitalistischen Produktionsweise und damit der Entfaltung der Gesetzmässigkeiten der Kapitals' (Braunmühl, 1974, p. 40).

'... die Entstehung der kapitalistische Produktionsweise (vollzog) sich unter historisch spezifisch gestaltenen vorkapitalistischen, staatlich organisierten Reproduk-

tionsbedingungen und (bedurfte) zu ihrerer Entfaltung der Staatlichkeit. ... Insbesondere entfaltet sich das Kapital in der Form nationaler Kapitale, weil es der staatlichen Organisiertheit zur Durchsetzung des Kapitalverhältnisses überhaupt bedarf. Die *gegebenen* (cursief van mij, KK) Herrschaftsapparate fungieren, *indem sie ihre materielle Herrschaftsbasis sichern* (cursief van mij, KK), objektiv als unerlässliche Krücke in der Herausbildung der kapitalistische Produktionsweise ...' (Braunmühl, 1974, p. 49-50).

Hoe die 'gegebene Herrschaftsapparate' tot stand zijn gekomen — de oorspronkelijke probleemstelling en het centrale probleem van een theorie van staatsontwikkeling — blijft geheel in het duister.

24. Zo schrijft Agnoli over '... een staat, die manufakturbezitters juist in het leven hadden geroepen om de bedreiging van de kapitaalexpansie, die van het feodale stelsel uitging, tegen te gaan' (Agnoli, (1966), 1971, p. 18).

25. Eerste lezing van het werk van *Nicos Poulantzas* zal bij vele beoefenaren van de politieke en sociale wetenschappen herinneringen aan het werk van *Talcott Parsons* oproepen. Niet alleen omdat Poulantzas door sommige critici als een als marxist vermomde aanhanger van het structureel-functionalisme wordt beschouwd, maar ook omdat hij in zijn duistere en tegelijk pedante stijl, in zijn 'conceptualizing drive', zijn behoefte aan het scheppen van neologismen en het steeds weer opnieuw definiëren van steeds meer begrippen en in zijn wijldlopgheid Parsons minstens evenaart.

C. Wright Mills maakte destijds grote indruk door 40 regels onhelder Parsoniaans in 3 regels begrijpelijk Mills' om te zetten en op dezelfde wijze vat Miliband vele regels Poulantzas over het klassebegrip in een triviale tautologie samen ('... een klasse krijgt (dan) grote betekenis, wanneer zij een grote invloed op de gang van zaken heeft' (Miliband (1973), 1976, p. 640) — een tautologie, die vervolgens volgens Poulantzas merkwaaardig genoeg niet eens altijd op blijkt te gaan.

In dit gebrek aan helderheid en begrijpelijkheid schijnt overigens wel een grote aantrekkingskracht schuil te gaan:

'Voor velen die niet beweren te begrijpen, maar die het zéér aanstaat ... is het een wonderlijk doolhof, boeiend juist vanwege zijn vaak grandioos gebrek aan begrijpelijkheid' (C. Wright Mills, (1959), 1963, p. 32).

Ook *Alvin Gouldner* wijst in zijn 'The Coming Crisis of Western Sociology' (p. 200 e.v.) op de grote aantrekkingskracht van een 'sociology of theoretical obscurity', vooral in academische kringen. Hierin is zeker een verklaring te vinden voor de populariteit van Poulantzas, toen na de omslag in de intellectuele mode de Parsons *exegese* niet langer aantrekkelijk was. Of de ideeën van Poulantzas, ontstaan van pretentie en obscurantisme, net zoals die van Parsons '... min of meer standaardideeën (zijn) die men in heel wat sociologische handboeken kan vinden' (C. Wright Mills, (1959), 1963, p. 35) moet uit het navolgende blijken.

26. Vergelijk de kritiek, welke Hirsch op de 'burgerlijke' systeemtheorie uitoefent: 'Die bürgerliche Theorie des politischen Systems, die bei ihrer allzu selbstverständlich eingeführten Unterscheidung von "politischem", "ökonomisch-technischem", und "sozio-kulturellem", bzw. "normativem" Teilsystem nie hat angeben können, welches die historisch bestimmten gesellschaftlichen Prozesse sind, die der "Ausdifferenzierung" derartiger Teil- oder Subsysteme zugrunde liegen, sondern dass, was sie als "System" definiert, als *gesetzt unterstellt* (cursief van mij, KK), verzichtet a priori auf eine theoretische Begründung der Konstitution ihres Gegenstandes'. (Hirsch, 1974b, p. 82).

27. Poulantzas verwijst in dit verband met instemming naar '... some important works in *contemporary* political science (that) are beginning to emphasize the role of the political as the factor of maintenance of a formation's unity...' Hij noemt met name *Apter*... '(who) defines the political as a structure which holds 'defined responsibilities for the maintenance of the system of which it is a part' en *Almond* ('the political having exactly the crucial boundary maintenance function') (Poulantzas (1968), 1973, p. 47 fn).

28. Vergelijk Holloway en Picciotto: '... his analysis does not rise above the level of perceptive description. There is no analysis of the development of capitalist society' (Holloway and Picciotto, 1978, p. 7).

29. Poulantzas beperkt hier 'politiek' tot activiteiten gericht op de staat: een tegelijk zeer traditionele en zeer verwerpelijke beperking; vergelijk ook de even traditionele behandeling van deze kwestie door Blanke, Jürgens en Kastendiek.

30. Uit de primaire functie van de staat (het bewaren van de sociale cohesie) kan voortvloeien, dat juist de belangen van de onderdrukte klassen behartigd worden: '... the capitalist state's particular characteristic feature of representing the general interest of a national-popular ensemble is not simply a mendacious mystification, because within (...) limits it can effectively satisfy some of the economic interests of certain dominated classes' (Poulantzas (1968), 1973, p. 192).

31. Het begrip 'dominante klasse' is overigens niet zeer duidelijk bij Poulantzas: 'Numerous examples of a class which is economically but not politically dominant, ideologically but not economically or politically dominant, etc. can be cited. A class may have the capacity to realize economic interests (the problem of trade-unionism) without having the capacity to realize political interestst. It can have an economic power without having a 'corresponding' ideological power etc.' (Poulantzas (1968), 1973, p. 113-4).

Toch is het volgens Poulantzas mogelijk vast te stellen, welke de dominante klasse is: '... the dominant class(es) in a formation is, in the last analysis, that which occupies the dominant place(s) at that level of the class struggle which maintains the dominant role in the complex whole of that formation. They are therefore that class or those classes, which maintain *the dominant power*' (Poulantzas (1968), 1973, p. 114). Hoe nu die 'dominante plaats' echter vastgesteld moet worden, deelt Poulantzas niet mee. Zijn analyse komt ook hier niet boven het niveau van beschrijving uit. Slechts *ex post* kan vastgesteld welke klasse dominant geweest is; '... in Prussia at the end of Bismarck's régime, the landed nobility (through its political dominance) is generally treated as the dominant class: it appears that the political there maintains the dominant role' (Poulantzas (1968), 1973, p. 114). Met andere woorden: met behulp van common sense (the landed nobility is generally treated as the dominant class) wordt vastgesteld welke groep de meeste invloed uitoefent en vervolgens wordt dan aangenomen dat deze groep ook wel de 'dominante plaats' zal bezetten. Sommigen zullen dit een tautologie noemen; in ieder geval resulteert hieruit niets anders dan een beschrijving van de werkelijkheid in termen van een ander dan het gangbare begrippenstelsel — hetgeen echter niets bijdraagt tot een verklaring van die werkelijkheid.

32. '... power bloc (is) composed of several *politically dominant* classes or fractions... Amongst these *dominant* classes and fractions one of them holds a particular *dominant* role, which can be characterized as a *hegemonic* role' (Poulantzas (1968), 1973, p. 141.)

33. Aan de vraag, waarom en onder welke omstandigheden politieke processen

überhaupt zo iets als staatsvorming ten gevolge zouden moeten hebben, wordt ook door de genoemde auteurs geen aandacht besteed.

34. Vergelijk Hirsch: 'Die Analyse der vielfach vermittelten Interaktionsfelder... die für den politischen Prozess in entwickelten Gesellschaften kennzeichnend, sind, erfordert — und *insofern* befindet sich die moderne bürgerliche Theorie auf einem durchaus problemadäquaten Stand — spezifische Methoden funktionaler Systemanalyse' (Hirsch, 1974b, p. 82).

35. Met nadruk stel ik vast, dat ik hier niet de waarde van de verschillende economische analyses zal onderzoeken. De economische analyses dienen slechts als vertrekpunt van beschouwingen over het optreden van de staat.

36. Vergelijk ook Mandel: 'It is obvious that what we have here is a measure with political and social aims, a lubrication of the social mechanism intended to avoid an explosion and not an *economic* evolution...' (Mandel (1968), 1977, p. 338).

37. Baran analyseert verschillende mogelijkheden; verhoging van de individuele en/of collectieve consumptie of investering in kapitaalgoederen. Omdat deze methoden hun specifieke beperkingen hebben (de laatste bijvoorbeeld verergert het probleem door de productie-capaciteit nog eens extra te vergroten), worden de overheidsuitgaven meer en meer gericht op 'unproductive purposes of all kinds' (Baran (1957), 1973, p. 234). Het gaat hier met name om de opvoering van militaire uitgaven.

38. Als oorzaak van de omzetting van de economische behoeften in politieke maatregelen wordt hier dus gewezen op het bestaan van interpersonele relaties tussen overheid en bedrijfsleven. Voor een kritiek op deze opvatting zij verwezen naar de behandeling van Miliband (p. 8 e.v.).

39. Vergelijk Holloway and Picciotto: volgens Yaffe '... the intervention of the bourgeois state arises directly from the needs of capital...' Zij kritiseren deze opvatting aldus: 'The question of the way in which the interests of capital are established through the political system is not even posed... how are we to understand the role of bourgeois democracy and how are we to see individual state actions which apparently do not correspond to the interests of capital?' (Holloway and Picciotto, 1977, p. 84).

40. Deze tegenstelling is volgens Offe een probleem van '... sich verschärfender Inkompatibilität zwischen Teilstrukturen'. Deze 'objectieve' tegenstelling kan, naarmate zij zich verder ontwikkelt, op het niveau van de empirie verschillende vormen aannemen.

De tegenstelling loonarbeid-kapitaal hoeft volgens hem niet altijd de 'objectieve', fundamentele tegenstelling te weerspiegelen, andere belangentegenstellingen kunnen dit evenzeer. Offe wijst in dit verband op het toenemend aantal mensen, dat niet langer in het economisch proces is opgenomen: '... bezeichnenderweise haben sich die politischen Protest- und Konfliktpotentiale in den sechziger Jahren — vor allem in den USA — vornehmlich aus Gruppen rekrutiert, die nicht oder nur marginal am Arbeitsmarkt teilnehmen (Studenten, Schüler, Wehrpflichtige, Frauen, Wohlfahrtsempfänger u.a.)' (Offe, (1972), 1975, p. 44).

De belangrijke vraag naar de criteria, volgens welke vastgesteld kan worden, welke belangentegenstellingen en welke groepen op welk moment de fundamentele tegenstelling weerspiegelen, wordt door Offe nauwelijks gesteld, laat staan beantwoord.

Dit verschafft overigens de auteur een aangename speelruimte: naar believen en

in overeenstemming met de heersende mode kan een conflict of groep mensen als fundamenteel en revolutionair gekenmerkt worden. Niet zelden blijkt overigens het revolutionaire potentieel van die groep, van de studentenbevolking bijvoorbeeld, na een decennium weer geheel verdwenen te zijn — hetgeen dan toch aan het fundamentele en structurele karakter van Offe's aanpak doet twijfelen.

41. Aan een andere beperking van de functionalistische staatsconceptie — het bestaan van de staat wordt als onproblematisch feit geaccepteerd — kan O'Connor zich niet onttrekken.

42. Vergeleken met de inspanningen van de staat is de arbeid van Sisyphus licht: deze laatste moest immers slechts een steen van een zelfde gewicht bergopwaarts duwen, terwijl de staat een door eigen toedoen steeds zwaarder wordende steen naar boven moet zeulen (vgl. Mosley, 1978, p. 36).

43. In dit verband is de volgende opmerking van Martinelli en Somaini eveneens interessant: 'The shifting of the main centers of power within the system of financial capital from the great banks to multinational corporations means a lower degree of unification of the capitalist interests within a country and a certain loosening of the ties between these interests and the nation states' (Martinelli and Somaini, 1973, p. 71).

Hiermee wordt de bekende stelling, dat de ontwikkeling van het monopolie kapitalisme moet leiden tot een steeds verder gaande vervlechting tussen staat en kapitaal, en — algemener — de klassieke formule van de staat als het comité . . . danig gerelativeerd. Martinelli en Somaini werken de consequenties hiervan niet uit.

44. Murray somt een zestal primaire functies op, die op generlei wijze systematisch afgeleid worden, maar die kennelijk louter generalisaties zijn van door hem in de empirie waargenomen activiteiten van de staat: 1. garantie van eigendomsrechten; 2. garantie van vrij verkeer van goederen en diensten; 3. economische regulering en planning; 4. ter beschikking stellen van productiefactoren tegen lage kosten; 5. bewaren van de sociale harmonie; 6. regeling van de buitenlandse betrekkingen (Murray, (1971), 1975, p. 64-71).

45. Murray stelt: '... (the primary economic functions) are found in some form at all stages of capitalist development: though the degree to which they are carried out by public bodies as well as the type of public bodies which carry them out will vary' (Murray (1971), 1975, p. 74-5). Vervolgens somt hij 5 factoren op die deze variatie kunnen veroorzaken (de mate van internationale concurrentie; de ontwikkelingsfase van het kapitalisme; de kracht van de arbeidersbeweging; de traditionele ideologie met betrekking tot de rol van de staat; de mate van centralisatie van het kapitaal (Murray (1971), 1975, p. 75-6)), waarbij hij het overigens voornamelijk aan de lezer overlaat te vermoeden, hoe, waarom en in welke richting deze factoren de variatie beïnvloeden.

46. Vgl.: 'To combine analysis (of the state) to an account of its functional role in modern capitalism is to fall into one of the basic methodological faults of bourgeois social science: the complete failure to understand the present as history' (Purdy in CSEB, Spring, 1973, p. 23).

47. Vgl. O'Connor: '... a state, that ignores the necessity of assisting the process of capital accumulation risks drying up the source of its own power, the economy's surplus production capacity and the taxes drawn from this surplus ...' (O'Connor, 1973, p. 6);

Bridges: '... it is impossible to conceive of a state functioning against the interests of the bourgeoisie ... short of removing the basis of their power ...' (Bridges, 1974, p. 173).

Geraadpleegde literatuur

- Agnoli, J., (1966), 1971, De burgerlijke maatschappij en haar staat, in: *Fascisme en burgerlijke democratie*, Amsterdam (ned. vert. van: Die bürgerliche Gesellschaft und ihr Staat; in: *Das Argument*, vol. VIII, nr. 41).
- Agnoli, J., P. Brückner, 1968, *Die Transformation der Demokratie*; Frankfurt a.M.
- Agnoli, J., 1975, *Überlegungen zum bürgerlichen Staat*; Berlin.
- Alavi H., 1972, The State in Post-Colonial Societies — Pakistan and Bangla-Desh, in: *New Left Review*, nr. 74 (july-august 1972).
- Altwater, E., 1972, Zu einigen Problemen des Staatsinterventionismus, in: *Probleme des Klassenkampfes* nr. 3 (mai 1972).
- Altwater, E., 1976, Vorm, middelen en grenzen van het ingrijpen van de burgerlijke staat; in: *Te Elfder Ure* vol. XXIII nr. 2.
- Altwater, E., 1977, Staat und gesellschaftliche Reproduktion. Anmerkungen zur Diskussion um den 'Planstaat', in: V. Brandes u.a. (Hrsg.), *Handbuch V Staat*, Frankfurt 1977
- Anderson, P., 1974, *Lineages of the Absolutist State*, London.
- Autorenkollektiv, 1976, Klassenbewegung und Staat in der Bundesrepublik Deutschland, in: *Gesellschaft. Beiträge zur Marxschen Theorie* nr. 8/9.
- Balbus, I., 1971, Ruling Elite Theory vs Marxist Class Analysis, in: *Monthly Review*, vol. XXIII (may 1971).
- Baran, P. A. (1957), 1973, *The political economy of growth*, Harmondsworth Pelican Books.
- Bentham van den Bergh, G. van, 1976a, The Interconnection between processes of state and class formation: problems of conceptualization, in: *Acta Politica*, vol. XI nr. 3 (juli 1976).
- Bentham van den Bergh, G. van, 1976b, De familie van staten, in: *De Gids*, vol. CXLIX nr. 1/2.
- Bentham van den Bergh, G. van, 1977, Is a marxist theory of the state possible? *ISS Occasional Papers* nr. 61 (febr. 1977).
- Blanke, B., U. Jürgens, H. Kastendiek, 1974, Zur neueren marxistischen Diskussion über die Analyse von Form und Funktion des bürgerlichen Staates, in: *Probleme des Klassenkampfes* nr. 14/15.
- Blanke, B., U. Jürgens, H. Kastendiek, 1975, *Kritik der Politischen Wissenschaft. Analysen von Politik und Ökonomie in der bürgerlichen Gesellschaft I und II*. Frankfurt a.M.-New York.
- Blanke, B., 1976, Entscheidungsanarchie und Staatsfunktionen: zur Analyse der Legitimationsprozesse im politischen Systems der Spätkapitalismus, in: R. Ebbighausen (Hrsg.), *Bürgerlicher Staat und politische Legitimation*; Frankfurt a.M. 1976.
- Blanke, B., 1977, Formen und Formwandel des politischen Systems in der bürgerlichen Gesellschaft, in: V. Brandes u.a. (Hrsg.), *Handbuch V Staat*, Frankfurt a.M., 1977.
- Brandes, V. u.a. (Hrsg.), 1977, *Handbuch V Staat*, Frankfurt a.M.
- Braunmühl, C von, u.a., 1973, *Probleme einer materialistische Staatstheorie*, Frankfurt a.M.
- Braunmühl, C von, 1974, Kapitalakkumulation im Weltmarktzusammenhang. Zum methodischen Ansatz einer Analyse der bürgerlichen Nationalstaats, in: *Gesellschaft. Beiträge zur Marxschen Theorie* nr. 1.

- Braunmühl, C. von, 1976, Die nationalstaatliche Organisiertheit der bürgerlichen Gesellschaft, in: *Gesellschaft. Beiträge zur Marxschen Theorie* nr. 8/9.
- Bridges, A. B., 1974, Nicos Poulantzas and the marxist theory of the state, in: *Politics and Society*, vol. IV, nr. 2.
- Clarke, S., 1977, Marxism, Sociology and Poulantzas' theory of the state, in: *Capital and Class*, nr. 2 (summer 1977).
- O'Connor, J., 1973, *The fiscal crisis of the state*. New York 1973.
- Dekker, P., 1975, Claus Offe's 'politieke sociologie' — en een kritiek daarop, in: *Paradigma*, vol. VI, nr. 3 (sept. 1975).
- Ebbighausen, R., (Hrsg.), 1976, *Bürgerlicher Staat und politische Legitimation*, Frankfurt a.M.
- Esser, J., 1975, *Einführung in die materialistische Staatsanalyse*, Frankfurt a.M.
- Fennema, M., 1975, *De multinationale onderneming en de nationale staat*, Amsterdam.
- Fine, B., L. Harris, 1976a, State expenditure in advanced capitalism: a critique, in: *New Left Review*, nr. 98.
- Fine, B., L. Harris, 1976b, Controversial issues in marxist economics, in: *Socialist Register*, vol. XIII.
- Flatow, S. von, F. Huisken, 1973, Zum Problem der Ableitung des bürgerlichen Staates, in: *Probleme des Klassenkampfes*, nr. 7 (mai 1973).
- Gerstenberger, H., 1972, Elemente einer historisch materialistische Staatstheorie, in: *Kritische Justiz*, 2/1972.
- Gerstenberger, H., 1973, Zur Theorie der historischen Konstitution der bürgerlichen Staates, in: *Probleme des Klassenkampfes* nr. 8/9.
- Gerstenberger, H., 1975, Klassenantagonismus, Konkurrenz und Staatsfunktionen, in: *Gesellschaft. Beiträge zur Marxschen Theorie* nr. 3.
- Gerstenberger, H., 1977, Zur Theorie des bürgerlichen Staates. Der gegenwärtige Stand der Debatte, in: V. Brandes u.a. (Hrsg.), *Handbuch V Staat*, Frankfurt 1977.
- Gold, D., C. Y. H. Lo, E. O. Wright, 1975a, Recent developments in marxist theories of the capitalist state Part I, in: *Monthly Review*, vol. XXVII (okt. 1975).
- Gold, D., C. Y. H. Lo, E. O. Wright, 1975b, Recent developments in marxist theories of the capitalist state Part II, in: *Monthly Review*, vol. XXVII (nov. 1975).
- Gough, I., 1975, State expenditure in advanced capitalism, in: *New Left Review*, nr. 92.
- Gouldner, A. W., 1970, *The coming crisis of western sociology*, London.
- Haupt, H. G., S. Leibfried, 1971, Anmerkung zur Kontroverse Poulantzas-Miliband, in: *Kritische Justiz* 4/1971.
- Hennig, E., u.a. (Hrsg), 1974, *Karl Marx/Friedrich Engels Staatstheorie. Materialien zur Rekonstruktion der marxistischen Staatstheorie*, Frankfurt a.M.
- Hennig, E., 1974, Lesehinweise für die Lektüre der 'politischen Schriften' von Marx und Engels, in: Hennig u.a. (Hrsg.), 1974.
- Hirsch, J., 1969, Zur politischen Ökonomie des politischen Systems in: G. Kress, D. Senghaas, *Politikwissenschaft*, Frankfurt a.M. 1969.
- Hirsch, J., 1973, Elemente einer materialistischen Staatstheorie, in: C. von Braunmühl u.a., *Probleme einer materialistischen Staatstheorie*, Frankfurt a.M. 1973.
- Hirsch, J., 1974a, *Staatsapparat und Reproduktion des Kapitals*, Frankfurt a.M.
- Hirsch, J., 1974b, Zur Analyse des politischen System, in: *Gesellschaft. Beiträge zur Marxschen Theorie* nr. 1.

- Hirsch, J., 1976, Bemerkungen zur theoretischen Ansatz einer Analyse des bürgerlichen Staates, in: *Gesellschaft. Beiträge zur Marxschen Theorie* nr. 8/9.
- Hirsch, J., 1977, Kapitalreproduktion, Klassenaueinandersetzen und Widersprüche im Staatsapparat, in: V. Brandes u.a. (Hrsg.), *Handbuch V Staat*, Frankfurt 1977.
- Hochberger, H., 1974, Probleme einer materialistischen Bestimmung des Staates; in: *Gesellschaft. Beiträge zur Marxschen Theorie* nr. 2.
- Holloway, J. S. Picciotto, 1977, Capital, Crisis and the State, in: *Capital and Class*, nr. 2 (summer 1977)
- Holloway, J., S. Picciotto (ed.), 1978, *State and Capital*, London
- Koch, K., 1976, Rationaliteit en rationeel gedrag: definitie en hypothese in: *Acta Politica*, vol XI, nr. 3 (juli 1976).
- Koch, K., 1978, Staatsvorming en conjunctuurontwikkeling, in: *Acta Politica*, vol. XIII, nr. 3 (juli 1978).
- Kostedde, N., 1976, Die neuere Marxistische Diskussion über den bürgerlichen Staat, in: *Gesellschaft. Beiträge zur Marxschen Theorie* nr. 8/9.
- Laclau, E., (1975), 1976, De eigen aard van het politieke: het Poulantzas-Miliband debat, in: *Te Elfder Ure*, vol. XXIII nr. 3 (ned. vert van: The specificity of the political: around the Poulantzas-Miliband debate, in: *Economy and Society*, vol. V nr. 1 febr. 1975)
- Läpple, D., 1973, *Staat und Allgemeine Produktionsbedingungen. Grundlagen zur Kritik der Infrastrukturtheorien*; West Berlin.
- Läpple, D., 1976, Zum Legitimationsproblem politischer Herrschaft in der kapitalistischen Gesellschaft, in: R. Ebbighausen (Hrsg), *Bürgerlicher Staat und politische Legitimation*, Frankfurt 1976.
- Läpple, D., 1977, Kapitalistische Vergesellschaftungstendenzen und Staatsinterventionismus, in: V. Brandes u.a. (Hrsg), *Handbuch V Staat*, Frankfurt 1977.
- Mandel, E. (1968), 1977, *Marxist economic theory*, London 1977.
- Martinelli, A., E. Somiani, 1973, Nation State and Multinational corporations, in: *Kapitalstate* 1 (1973).
- Miliband, R., (1969), 1973, *The state in Capitalist Society. The analysis of the western system of power*, London.
- Miliband, R. (1973), 1976, Poulantzas en de kapitalistische staat, in: *Te Elfder Ure*, vol. XXIII nr. 3 (ned. vert. van: Poulantzas and the capitalist state, in: *New Left Review* nr. 82).
- Miliband, R., 1977, *Marxism and Politics*, Oxford 1977.
- Mills, C. W., (1959), 1963, *De sociologische visie*; Utrecht (ned. vert. van *The sociological imagination*, 1959).
- Mills, C. W. (1956), 1970, *The power elite*, Oxford-New York.
- Mosley, H., 1978, Is there a fiscal crisis of the state, in: *Monthly Review*, vol. XXX, nr. 1, (may 1978).
- Müller, W., C. Neusüss, 1970, Die Sozialstaatsillusion und der Widerspruch von Lohnarbeit und Kapital, in: *Sozialistische Politik* 6/7 (1970).
- Murray, R., (1971), 1975, The internationalization of capital and the nation-state, in: R. Murray, *Multinational Companies and Nation-States*, 1975.
- Offe, C., (1969), 1973, Politische Herrschaft und Klassenstrukturen, in: G. Kress, D. Senghaas, *Politikwissenschaft*, Frankfurt (1969), 1973.
- Offe, C., (1972), 1975, *Strukturprobleme des kapitalistischen Staates*, Frankfurt a.M.
- Offe, C., 1975, *Berufsbildungsreform. Eine Fallstudie über Reformpolitik*, Frank-

furt a.M.

- Offe, C., 1976a, Überlegungen und Hypothesen zum Problem politischer Legitimation, in: R. Ebbighausen (Hrsg.), *Bürgerlicher Staat und politische Legitimation*, Frankfurt a.M., 1976
- Offe, C., V. Ronge, 1976b, Thesen zur Begründung des Konzept des 'kapitalistischen Staates' und zur materialistischen Politikforschung, in: C. Pozzoli (Hrsg.), *Rahmenbedingungen und Schranken staatlichen Handelns. Zehn Thesen*, Frankfurt a.M. 1976.
- Peeters, H. F. M., 1978, *Historische gedragswetenschap*, Meppel 1978.
- Picciotto, S., H. Radice, 1973, Capital and state in the world economy, *Kapitalistate* I 1973 .
- Poulantzas, N., (1968), 1975, *Political power and social classes*. London (eng. vert. van: *Pouvoir politique et classes sociales*, 1968).
- Poulantzas, N., (1969), 1975, Het probleem van de kapitalistische staat, in: *Recht en Kritiek* 1975 ,nr. 3 (ned. vert. van: The problem of the capitalist state, in: *New Left Review* nr. 58, 1969).
- Poulantzas, N., (1974), 1975, *Classes in Contemporary Capitalism*, London (Eng. vert. van: *Les classes sociales dans le capitalisme aujourd'hui*, 1974).
- Poulantzas, N., 1976, The capitalist state: a reply to Miliband and Laclau, in: *New Left Review*, nr. 95 (jan./febr. 1976).
- Projekt Klassenanalyse, 1971, Zur Kritik der Sozialstaatsillusion, in: *Socialistische Politik*, nr. 14/15, (1971).
- Projekt Klassenanalyse, 1972, *Zur Taktik der proletarischen Partei*, West Berlin.
- Reichelt, H., 1974, Einige Anmerkungen zu S. von Flatow/F. Huiskens, Aufsatz 'Zum Problem der Ableitung des bürgerlichen Staates', in: *Gesellschaft. Beiträge zur Marxschen Theorie* nr. 1.
- Ronge, V., 1976, Ableitung des Staates vs Theorie der Politikformulierung: die Abhängigkeit der Staatstheorie von ihrem Bezugspunkt, in: R. Ebbighausen (Hrsg.), *Bürgerlicher Staat und politische Legitimation*, Frankfurt a.M. 1976.
- Stuurman, S., 1978, *Kapitalisme en burgerlijke staat. Een inleiding in de marxistische politieke theorie*, Amsterdam.
- Sweezy, P., (1942), 1970, *The theory of capitalist development*, New York.
- Therborn, G., 1978, *What does the ruling class do when it rules*, London
- Tromp, B., 1977, *De samenleving als oplichterij*, Amsterdam.
- Vries, J. de, 1976. *The economy of Europe in an age of crisis 1600-1750*, Cambridge
- Wolfe, A., 1974, New directions in the marxist theory of politics, in: *Politics and Society*, vol. IV ,nr. 2 (winter 1974).
- Wright, E. O., 1978, *Class, crisis and the state*, London
- Yaffe, D. S., 1973, The marxian theory of crisis, capital and the state, in: *Economy and Society*, vol. II ,nr. 2 (may 1973).
- Yaffe, D. S., 1976, De staat en de kapitalistische crisis, in: *Te Elfder Ure*, vol. XXIII ,nr. 2.

Manpower Problems and Manpower Policy of the Dutch Colonial Army, 1860-1920

G. Teitler

I. Introduction

This article forms part of a study on 'Plans of War'. How did the Dutch intend to defend their South East-Asian possessions against an external enemy? What plans were devised — by whom — and what measures eventually taken? A central place in these plans was inevitably occupied by the armed forces' manpower situation. How did the Dutch Colonial Army come by its soldiers and under what manpower problems did it labour? By concentrating on these matters excellent opportunities are created for studying complicated defence affairs. Equally important, by singling out manpower problems as a focus of study, a most convenient base is laid for comparative policy analysis and for studying developments in civil-military relationships.

The period from about 1860 till the end of the First World War posed many new problems to a small European country, just now expanding and consolidating its Asian empire. First of all, the rise of Japan complicated matters. Next came the United States' breakthrough to the South West-Pacific by way of the Panama-Canal and the Philippines. The period also saw great changes in naval architecture and weaponry, culminating in the Dreadnought and the sub-marine. On land, new firepower techniques had continually to be weighed against tactical and operational methods. And while this issue hardly mattered in the jungles of Sumatra and Borneo, the Dutch could not afford to ignore these changes. They had to be as ready to fight rather primitively equipped jungle foes as an army trained on modern lines. Moreover, in the period under scrutiny, the mass army of conscripts was on its way to become an almost universal phenomenon in Western and modernizing countries. Even in the Dutch East-Indies, the military and social aspects of this development had to be studied. After all, an enemy approaching these islands was quite likely to come that way with a conscript army.

At the end of the 19th century, Holland occupied a most peculiar international position. In Europe, it had become a rather unimportant country, its Rhine-Delta and harbours offering, however, all sorts of grand strategic problems and possibilities. Both of these became acute with the rise of the Ger-